

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΕΙΟΝΟΜΙΑΣ, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ
ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

Πτυχιακή εργασία με τίτλο:

«Ο γάμος και το διαζύγιο στην αρχαία Αθήνα και Σπάρτη»

Ονοματεπώνυμο: Στάμου Μαρία

A.M : B2016019

Επιβλέπων καθηγήτρια: Ευδοκία Λεοντιάδου

Κέρκυρα 2021

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου, κυρία Ευδοκία Λεονιτάδου, για την στήριξη της καθ'όλη τη διάρκεια της συγγραφής της παρούσας πτυχιακής εργασίας.

Εισαγωγή

Η παρούσα πτυχιακή εργασία έχει ως θέμα «ο γάμος και το διαζύγιο στην αρχαία Αθήνα και Σπάρτη». Η Αθήνα και η Σπάρτη, όντας δυνάμεις του ελληνικού κόσμου είχαν ποικίλα έθιμα μέσα από τα οποία επισφράγιζαν την καθημερινότητά τους, όπως και τα σημαντικά γεγονότα της ζωής τους. Ακολουθώντας λοιπόν μια σειρά από τελετουργίες, κατά τη γέννηση ενός νέου μέλους στον οίκο, επιβεβαίωναν την είσοδό του στον κόσμο και παράλληλα ισχυροποιούσαν τους δεσμούς και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της κοινότητας. Επειδή οι δυο μεγάλες πόλεις της αρχαιότητας, είχαν διαφορετικό πολίτευμα, εύλογο είναι η ανατροφή που ακολουθείται για τα αγόρια και τα κορίτσια να μην είναι η ίδια. Έχοντας λοιπόν ως άξονα, η κάθε πόλη τα ιδεώδη της πρόσφερε στους κατοίκους αντίστοιχες προοπτικές και ερεθίσματα τόσο για το προσωπικό συμφέρον, όσο και για το συλλογικό καλό.

Τα νέα μέλη που έρχονταν στην οικογένεια της Αθήνας και της Σπάρτης, περνούσαν κάποιες τελετουργίες που αφορούσαν την ενσωμάτωση τους στον οίκο και στην πόλη. Σχετικά με την ανατροφή και την εκπαίδευση τους, στην Αθήνα τα αγόρια είχαν την ευκαιρία να μορφωθούν, ενώ τα κορίτσια παρέμεναν στο σπίτι, όπου είχαν σαν κύρια ασχολία τις δουλειές του σπιτιού. Επίσης, περνούσαν πολλές ώρες τις ημέρας στον γυναικωνίτη, ενώ δεν μπορούσαν να βγουν μόνες τους. Από την άλλη μεριά, στην Σπάρτη, τα πράγματα ήταν διαφορετικά, αφού τόσο τα αγόρια, όσο και τα κορίτσια είχαν δικαίωμα στην εκπαίδευση. Μάλιστα τα κορίτσια πολύ συχνά γυμνάζονταν μαζί με τα αγόρια. Η εκπαίδευση των αγοριών στη Σπάρτη ήταν ιδιαίτερα σκληρή και έπρεπε να περάσουν από σκληρές διαδικασίες και από πρακτικές όπως αυτής της Κρυπτείας. Επιπλέον, σχετικά με τον γάμο και την οικογένεια, στην Αθήνα ο θεσμός της οικογένειας ήταν ιερός και συνήθως ο πατέρας επέλεγε γαμπρό από πλούσιο οίκο, ενώ στη Σπάρτη, οι νέοι παντρεύονταν με σκοπό να κάνουν παιδιά και οι γονείς δεν έπαιζαν ρόλο στην επιλογή του ή της συζύγου.

Πιο συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο θα γίνει λόγος για τη θέση της γυναίκας και του άντρα στην αρχαία Αθήνα, για τον θεσμό του γάμου και της προίκας, για την «εγγύη» τα «έδνα» και τα «μείλια», την κυριότητα της νύφης, την επιδικασία, τη μονογαμία και το διαζύγιο. Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναφερθούν τα αντίστοιχα έθιμα της Σπάρτης, αναφορικά τη θέση της γυναίκας και του άνδρα στην κοινωνία της Σπάρτης, για το έθιμο του γάμου και το θεσμό της επίκληρου ή πατρούχου και τέλος θα γίνει λόγος για το διαζύγιο. Οι διαφορές μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης, σχετικά με τις τελετουργίες, την

ανατροφή, την εκπαίδευση και τους θεσμούς που αναφέρθηκαν παραπάνω, παρουσιάζονται στα δυο κεφάλαια που ακολουθούν.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	2
Εισαγωγή	3

Κεφάλαιο 1° Ο γάμος και το διαζύγιο στην αρχαία Αθήνα

1.1 Η θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα	7
1.2 Η θέση του άνδρα στην Αρχαία Ελλάδα	10
1.3 Γάμος και έρωτας στην αρχαία Ελλάδα	12
1.4 Ο θεσμός της «εγγύης»	14
1.5 Τα «έδνα»	15
1.6 Τα «μεΐλια»	16
1.7 Ο θεσμός της προίκας	17
1.8 Η κυριότητα της νύφης	19
1.9 Η επιδικασία	21
1.10 Ο γάμος	23
1.11 Η μονογαμία	28
1.12 Το Διαζύγιο	29

Κεφάλαιο 2° Ο γάμος και το διαζύγιο στη Σπάρτη

2.1 Η θέση της γυναίκας στην Σπάρτη	31
2.2 Ο θεσμός της επίκληρου ή πατρούχου	37
2.3 Η θέση του άνδρα στην Σπάρτη	40
2.4 Γάμος και έρωτας στην Σπάρτη	43
2.5 Το Διαζύγιο	48

Συμπεράσματα	49
Κατάλογος εικόνων	50
Βιβλιογραφικές πηγές	51

Κεφάλαιο 1^ο

Ο γάμος και το διαζύγιο στην αρχαία Αθήνα

1.1 Η θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα

Η βασική μονάδα της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας ήταν ο οίκος, ο οποίος περιλάμβανε όχι μόνο τη βιολογική οικογένεια με τη σύγχρονη έννοια, αλλά και όλα τα μέλη που ζούσαν κάτω από την ίδια στέγη (όπως άλλους συγγενείς, προστατευόμενα μέλη, δούλους), καθώς και τα περιουσιακά στοιχεία τους. Οι άνδρες περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους έξω από το σπίτι, συνδυάζοντας τις επαγγελματικές υποχρεώσεις τους, εντός και εκτός της πόλης, με τα καθήκοντα του ενεργού πολίτη¹.

Η θέση της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα δεν ήταν η ίδια στις διάφορες πόλεις και παρουσίαζε διαφορές κατά την εξέλιξη των κοινωνιών μέσα στους αιώνες. Η σύγχρονη αντίληψη για τη θέση της γυναίκας στην αρχαιότητα στηρίχτηκε περισσότερο στο καθεστώς της κλασικής Αθήνας². Πιο συγκεκριμένα, η γυναίκα θεωρούνταν, βιολογικά και ψυχολογικά, πλάσμα που δεν είχε την ικανότητα να ελέγξει τον εαυτό της και να αντισταθεί σε εξωτερικά ερεθίσματα. Έπρεπε να είναι σεμνή, όμορφη και υγιής, προκειμένου να συμβιβάζεται με τα πρότυπα μιας πατριαρχικής κοινωνίας, όπως ήταν η αρχαία ελληνική³. Με βάση όσα αναφέρει για την κατανομή αρμοδιοτήτων και ιδιοτήτων ανά φύλο ο Αριστοτέλης «ο άρρην πατέρα εκπαιδεύει, ενώ η μητέρα τρέφει»⁴. Αξίζει να σημειωθεί πως στις παραστάσεις των αττικών αγγείων, οι μητέρες οι οποίες κρατούν τα παιδιά τους, τα φροντίζουν ή παίζουν με αυτά, εμφανίζονται με σχετική συχνότητα στα κλασικά χρόνια, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με τους πατεράδες, που έχουν, συνήθως, δευτερεύοντα ρόλο και εμφανίζονται περισσότερο ως απλοί παρατηρητές παρά ως ουσιαστικοί μέτοχοι στα δρώμενα των παραστάσεων⁵.

¹ Μανακίδου, Φ., *Έν οίκω και έν δήμω. Όψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή*. Αθήνα: 2015.

² Παππάς, Θ. Γ., *Προσεγγίσεις στην αρχαία ελληνική παιδεία. Από τον Όμηρο ως τον Ισοκράτη*, Αθήνα: Καρδαμίτσα 2007.

³ Flacelière, R., *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα: 2007.

⁴ Ό.π. Μανακίδου.

⁵ Ό.π. Μανακίδου

Αξιοσημείωτο είναι πως η καταπίεση του θηλυκού φύλου άρχιζε από τα πρώτα χρόνια της γυναίκας. Χαρακτηριστικό είναι πως στον οικογενειακό κύκλο τα ονόματα των κοριτσιών δεν αναφέρονταν συνήθως στα ντοκουμέντα, στα οποία καταγράφονταν τα ονόματα των αρσενικών αδελφών τους⁶. Η ανωνυμία άλλωστε ακολουθούσε τις γυναίκες και σε αναγκαστικά γεγονότα του δημόσιου βίου. Έτσι, κατά τη διεξαγωγή δικών στο δικαστήριο η σύζυγος ενός άνδρα σπανίως αναφέρεται με το όνομα της⁷. Επιπλέον, στην Αρχαία Αθήνα, τα ονόματα των περισσότερων κοριτσιών ήταν θηλυκοί τύποι των ονομάτων των αγοριών και συχνά φαίνονται εξαιρετικά ακατάλληλα, όπως για παράδειγμα «Ηγησιστράτη» που σημαίνει η αρχηγός του στρατού. Μερικές φορές ήταν πιο θηλυκά, όπως Ειρήνη⁸.

Επιπλέον, όταν ήταν μικρά τα κορίτσια, έπαιζαν με τα αγόρια ελεύθερα, αλλά στην ηλικία των έξι ετών, τα αγόρια πήγαιναν σχολείο και τα κορίτσια έμεναν στο σπίτι με τη μητέρα, μαθαίνοντας τα οικιακά καθήκοντα, και είχαν λιγότερες ευκαιρίες να συναντηθούν με άλλα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια, τα οποία εκτός από το σχολείο, πήγαιναν στο γυμνάσιο και σε αθλητικούς αγώνες⁹. Επίσης, ο αποκλεισμός των κοριτσιών που βρίσκονταν στην εφηβεία, αποτελούσε κάτι περισσότερο από συνειδητή υπόθεση. Μια νεαρή άγαμη γυναίκα δε μπορούσε να σταλεί σε ένα θέλημα, γιατί «δεν είναι ωραίο τα κορίτσια να χώνονται στο πλήθος¹⁰» και δεν έπρεπε να φανεί να στέκεται ούτε ακόμα και επάνω στη στέγη του σπιτιού της¹¹.

Οι γυναίκες λοιπόν βρίσκονταν κλεισμένες στο εσωτερικό του σπιτιού, σε ένα χώρο που ονομαζόταν γυναικωνίτης και δεν είχαν καμία δυνατότητα να συναντήσουν άλλα πρόσωπα εκτός από τους οικείους τους. Ακόμη και τα ψώνια, στην Αθήνα, γίνονταν από τους άντρες¹². Ωστόσο, όσες γυναίκες ανήκαν στις φτωχότερες τάξεις, μπορούσαν να κυκλοφορήσουν πιο ελεύθερα μεταξύ των αντρών, καθώς πήγαιναν στην αγορά για να πουλήσουν λαχανικά, ψωμί και άλλα προϊόντα. Παρόμοια ελευθερία είχαν και οι γυναίκες των αγροτών, που εργάζονταν στους αγρούς μαζί με τους άντρες του ή που έφερναν τα ζώα στην αγορά για πούλημα. Επιπλέον, στα συμπόσια δεν συμμετείχαν η σύζυγος του αρχηγού του οίκου, η μητέρα, οι κόρες ή οι αδερφές τους¹³. «Οι αδερφές μου και οι ανιψιές μου, λέει ένας πελάτης

⁶ Freeman, C., *The Greek achievement, Το Ελληνικό επίτευγμα*, μτφ. Περεντάκου-Κουκ Μ., Αθήνα: Κέδρος 2004 Αθήνα.

⁷ Δεληκωστόπουλος, Σ., *Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον*, Αθήνα 1959.

⁸ Blundell, S., *Women in ancient Greece*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1995.

⁹ Osborne, R., 1993. Women and Sacrifice in Classical Greece, *Classical Quarterly* 43, 302-405.

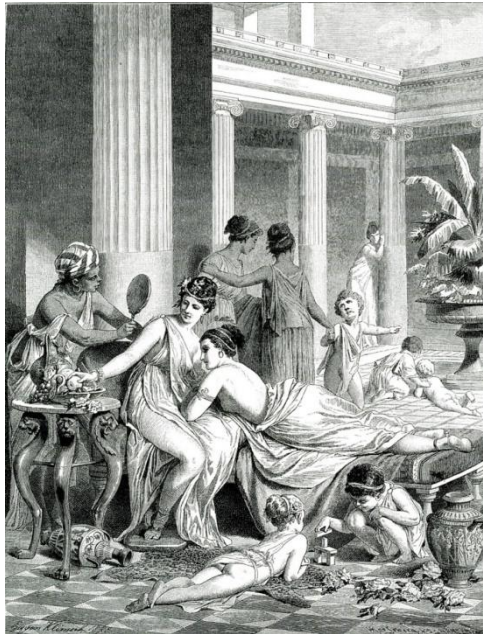
¹⁰ Mathieu, N.C., 1973. Homme-culture et femme-nature. *L'Homme* 13.

¹¹ Ό.π. Flacelière.

¹² Redfield, J., 1982. Notes on the Greek wedding, *Arethusa* 15.

¹³ Ισαίος, *Περί του Πύρρου Κλήρου*, 14.

του Λυσία, ανατράφηκαν έτσι, που ένιωθαν άσχημα όταν παρευρίσκονταν κάποιος ξένος μέσα στην οικογένεια»¹⁴.

Εικόνα 1: Αναπαράσταση του γυναικωνίτη στην αρχαία Αθήνα

Πηγή: Το περίστυλο ελληνικού γυναικωνίτη - Falke Jacob Von

Στο κοινωνικό πεδίο οι Αθηναίες συμμετείχαν στις κυριότερες θρησκευτικές γιορτές της πόλης¹⁵ πάντοτε ως μέλη μιας «ομάδας» γυναικών και ποτέ ως αυθύπαρκτα πρόσωπα, στα Λήναια και στα Ανθεστήρια που πραγματοποιούνταν προς τιμήν του Διονύσου. Συμμετείχαν επίσης στην μεγάλη πομπή των Παναθηναίων που ήταν η επισημότερη γιορτή των αρχαίων Αθηνών προς τιμήν της πολιούχου της πόλεως θεάς Αθηνάς. Ουσιαστική ήταν και η συμμετοχή τους και στα Θεσμοφόρια που τελούνταν προς τιμή της θεάς Δήμητρας. Επιπλέον δεν είχαν δικαίωμα κατοχής εγγείου ιδιοκτησίας, ούτε κληρονομιάς, το οποίο αποτελούσε βασικό κριτήριο για την ιδιότητα του πολίτη¹⁶.

¹⁴ Λυσίας, *Προς Σίμωνα*, 6.

¹⁵ Ό.π. Flacelière.

¹⁶ Ό.π. Flacelière.

1.2 Η θέση του άνδρα στην αρχαία Ελλάδα

Στην αρχαία Αθήνα, ο άντρας ήταν υπεύθυνος για την οργάνωση και την διαχείριση του σπιτιού όπως και για την λήψη σημαντικών αποφάσεων της οικογένειας¹⁷. Ως πατέρας, είχε το δικαίωμα να αποφασίζει για την ζωή και το μέλλον της κόρης του από την στιγμή που γεννιόταν μέχρι και την υπόλοιπη ζωή της. Πιο συγκεκριμένα, όταν γεννιόταν ένα κορίτσι ο πατέρας αποφάσιζε αν θα παραμείνει στην ζωή ή όχι, καθώς θεωρούσαν επιπρόσθετο έξοδο για τον οίκο. Επίσης εκείνος ήταν ο οποίος επέλεγε τον σύζυγο της κόρης του σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής. Αναφορικά με την πολιτική, μόνο ο άντρας είχε το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι και μπορούσε να συμμετείχε στις θρησκευτικές εκδηλώσεις¹⁸.

Αναφορικά με την εκπαίδευση, αξίζει να σημειωθεί πως στην Αθήνα αφορούσε τα αγόρια, ως μελλοντικούς πολίτες και δεν είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα. Ο πατέρας κυρίως είχε την ευθύνη για την εκπαίδευση του γιου του, και τον έστελνε στο σχολείο, όπου κυρίως διδάσκονταν τα έπη του Ομήρου¹⁹. Τα αγόρια επίσης, αθλούνταν σε καθημερινή βάση, και έπαιρναν μέρος σε διάφορα αγωνίσματα, όπως τα Παναθήναια. Εκτός από τον αθλητισμό και τα ομηρικά έπη, οι νέοι στην Αθήνα διδάσκονταν και μουσική. Σκοπός της εκπαίδευσης ήταν η ένταξη των αγοριών στην κοινωνία. Σημαντικό ρόλο έπαιζαν και οι φρατρίες, αφού εξασφάλιζαν την νόμιμη καταγωγή στους νέους, και πίστευαν πως η μόρφωση αποτελεί όπλο για την ανάδειξη του πολίτη²⁰.

Επίσης, οι νέοι περνούσαν από ιεροτελεστίες, ώστε να γίνουν αποδεκτοί από τον οίκο, σύμβολο του οποίου ήταν ο πατέρας²¹. Την πέμπτη ημέρα γέννησης του βρέφους, ο πατέρας έπρεπε να αποφασίσει αν θα κρατήσει το μωρό, όπου στην περίπτωση αυτή, γινόταν επίσημα η αναγνώριση του στα «Αμφιδρόμια». Στο πλαίσιο αυτής τη τελετής, ο πατέρας με το μωρό αγκαλιά και όσοι είχαν παραβρεθεί στον τοκετό περιέφερε το μωρό γύρω- γύρω από την εστία και στο τέλος το άφηνε με προσοχή κάτω στη γη. Το όνομα το μωρού, το έδιναν την δέκατη ημέρα της γέννησης του και στη συνέχεια γινόταν μεγάλη γιορτή, ενώ φίλοι και συγγενείς συνήθιζαν να φέρνουν δώρα στο νεογέννητο²².

¹⁷ Ο.π. Flacelière.

¹⁸ Ο.π. Flacelière.

¹⁹ Πετροπούλου Α., 2000. Οικογενειακοί Θεσμοί, στο Μήλιος Α., Μπιργάλιας Ν., Παπαευθυμίου Ελ., Πετροπούλου Α., *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, Πάτρα, εκδόσεις Ε.Α.Π.

²⁰ Ο.π. Πετροπούλου.

²¹ Ο.π. Πετροπούλου.

²² Ο.π. Πετροπούλου.

Στη συνέχεια, ακολουθούσαν άλλες τελετουργίες, που αποσκοπούσαν στην πιστοποίηση της νομιμότητας των παιδιών. Οι τελετουργίες αυτές γίνονταν μια φορά το χρόνο, στις λεγόμενες φρατρίες, την τρίτη μέρα της γιορτής των Απαρτουρίων. Από τη στιγμή που τα παιδιά εντάσσονταν στις φρατρίες, αποκτούσαν το δικαίωμα της κληρονομιάς της περιουσίας του πατέρα. Ένα αγόρι, μόλις έκλεινε ενός έτους, για να ενταχθεί στην φρατρία, έπρεπε να περάσει από μια τελετουργική θυσία, η οποία ονομαζόταν «μείον». Στο πλαίσιο αυτής της τελετουργίας, γινόταν θυσία, όπου τα μαλλιά του παιδιού, προσφέρονταν στη θεά Άρτεμη, και στη συνέχεια θυσίαζαν έναν ζώο. Η θυσία του ζώου και τα μαλλιά του αγοριού, σήμαιναν πως ο νέος αναγνωριζόταν επίσημα ως μέλος της φρατρίας. Αυτή η αναγνώριση, του έδινε το δικαίωμα να εγγραφεί στο Δήμο, ως επίσημος πολίτης των Αθηνών, μόλις συμπλήρωνε τα δεκαοχτώ έτη²³.

²³ Ο.π. Πετροπούλου.

1.3 Γάμος και έρωτας στην αρχαία Ελλάδα

Στον κόσμο της Ιλιάδας, οι άνδρες είχαν μια νόμιμη σύζυγο και μία ή περισσότερες παλλακίδες, συνήθως σκλάβες. Όταν η σύζυγος ήταν στείρα ή έκανε μόνο κορίτσια, ο σύζυγος εξασφάλιζε κληρονόμους από μία από τις παλλακίδες του και στην περίπτωση αυτή η σύζυγος έπρεπε τουλάχιστον να το ανέχεται. Στα χρόνια της εκστρατείας, οι άνδρες είχαν γυναίκες «δορυκτές» (λάφυρα κερδισμένα με το δόρυ), που τους υπηρετούσαν στο τραπέζι και ενίοτε στο κρεβάτι²⁴.

Όλ' αυτά δεν αποκλείουν ότι ο γάμος να συνοδευόταν από στοργή, τρυφερότητα και ερωτικό πάθος. Στην ομηρική και την αρχαϊκή εποχή ένας αριστοκράτης πατέρας που ήθελε να παντρέψει την κόρη του, προσκαλούσε τους ευγενικής καταγωγής νέους να δηλώσουν ενδιαφέρον. Όσοι δέχονταν, έφερναν δώρα και συμμετείχαν σε συμπόσιο ή – κάποιες φορές – σε αγώνες που διοργάνωνε ο πατέρας για ν' αναδειχθεί ο καλύτερος²⁵. Ο γαμπρός έδινε προίκα στον πατέρα αποτιμητή σε βόδια κι ο πατέρας έδινε κι αυτός με τη σειρά του. Τη μέρα του γάμου γινόταν συμπόσιο στο πατρικό της νύφης κι έπειτα την πήγαιναν με άρμα συνοδεία πυρσών στο σπίτι του γαμπρού, περιτριγυρισμένη από χαρούμενη συνοδεία που της έδινε σύκα και ξηρούς καρπούς, σύμβολο γονιμότητας.

Σύμφωνα με τον Βερεττά (2006), όταν αναφερόμαστε στο θεσμό του γάμου κατά την ηρωική εποχή, εννοούμε το γλέντι που νομιμοποιούσε μια αρπαγή, μαζί με την καθυπόταξη της γυναίκας στην θέληση και στην υπηρεσία του άρπαγα²⁶. Ωστόσο τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν πάντα όπως θέλησαν να τα επιβάλλουν οι άρπαγες και μύθοι όπως εκείνοι του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμνήστρας, φανερώνουν τη βίαιη αντίσταση των γυναικών στην αρπακτική και αυταρχική νοοτροπία της «ηρωικής» εποχής, είτε για τους Μυκηναίους πρόκειται, είτε για Αχαιούς, είτε για Ίωνες είτε για Δωριείς. Με την πάροδο του χρόνου τα πράγματα εξελίχθηκαν και η άγρια κτηνωδία της «ηρωικής» πράξης της αρπαγής μεταμορφώθηκε σε πράξη συναλλαγής²⁷.

Πιο συγκεκριμένα, ενώ στην αρχή ο ήρωας άρπαζε τη γυναίκα και τη «δάμαζε» ώστε να γίνει θέλοντας και μη «αρχόντισσα» ή «αρχιδούλα» του οίκου του, στη συνέχεια ο εμπορευόμενος κτηματίας, ναυτικός, τεχνίτης, συνηθισμένος να πουλάει και να αγοράζει τα

²⁴ Βλ. <http://www.labyrinthos.gr/?q=node/38> (ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης 02/12/20)

²⁵ Βερεττάς, Μ. 2006. *Ο γάμος στην αρχαία Ελλάδα. Η καταγωγή του θεσμού – η γαμική συναλλαγή – η τριήμερη γαμήλια τελετή.*

²⁶ Ο.π. Βερεττάς.

²⁷ Ο.π. Βερεττάς.

πάντα, αντί να αρπάζει προτίμησε να «αγοράζει» την γυναίκα της αρεσκείας του, προκειμένου και πάλι να την κλειδώσει σπίτι του, μαζί με τα υπόλοιπα υπάρχοντα του. Με άλλα λόγια η εποχή της επικράτησης των εμπορών, η αρχαϊκή εποχή, που την χαρακτήριζε η ίδρυση αναρίθμητων αποικιών-εμπορικών σταθμών σε όλη την έκταση της Μεσογείου, μαζί με την ανατροπή των διαδόχων των βασιλέων της ηρωικής εποχής και την εμφάνιση των νέων πολιτευμάτων, της τυρρανίας και της δημοκρατίας, μεταμόρφωσε και το θεσμό του γάμου, κι από κοινωνική αναγνώριση της αρπαγής, τον ανέδειξε σε κοινωνική αναγνώριση μιας εμπορικής συναλλαγής. Τώρα πλέον, ο άνδρας αγόραζε τη γυναίκα, προκειμένου να αποκτήσει μαζί της νόμιμα παιδιά, ικανά να τον κληρονομήσουν αλλά και να προσφέρουν ανάλογες με αυτόν υπηρεσίες στην πολιτεία, δηλαδή συμμετοχή στα κοινά, καταβολή φόρων, στρατιωτική θητεία²⁸.

²⁸ Ο.π. Βερεττάς.

1.4 Ο θεσμός της «εγγύης»

Ένας πανελλήνιος σχεδόν θεσμός, που ίσχυε αποδεδειγμένα στην Αττική, τη Λακωνία, τη Μεσσηνία και τις Κυκλάδες (Μύκονο, Κέα), ήταν η λεγόμενη «εγγύησις»²⁹, δηλαδή η επίσημη ενώπιον μαρτύρων παράδοση της νύφης από τον κηδεμόνα της στον γαμπρό, αμέσως μετά τη σύναψη του γαμήλιου συμβολαίου και του προικοσυμφώνου³⁰. Σε όλους αυτούς τους τόπους και ενώ η εγγύηση ήταν ενταγμένη στα πλαίσια της τριήμερης τελετής του γάμου, εντούτοις αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για την αναγνώριση της νομιμότητας του γάμου απέναντι στην πολιτεία αλλά και της νομιμότητας των παιδιών. Για παράδειγμα, στην Αθήνα, τα παιδιά που προέκυπταν από μητέρα «μη-εγγυητή», δεν μπορούσαν να εγγραφούν ως ελεύθεροι πολίτες στους καταλόγους των φρατόρων. Σύμφωνα με τον Flaceliere (2014) η «εγγύησις» είναι μόνο μια υπόσχεση γάμου, αλλά έχει πολύ μεγάλη ισχύ, καθώς δημιουργεί ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στο μνηστήρα και στη μέλλουσα σύζυγο³¹. Η σπουδαιότητα της προφορικής αυτής υπόσχεσης είναι πολύ μεγάλη, αφού οι Αθηναίοι τηρούσαν όλες τις υποσχέσεις που έδιναν.

Το ιδεώδες της ανατροφής των κοριτσιών στην Αθήνα αλλά και σε πολλές πόλεις της Ελλάδας ήταν η απουσία κάθε επαφής με το άλλο φύλο, έως την ημέρα που θα παντρεύονταν. Έτσι, ο κανόνας για την επιλογή της νύφης ήταν το συνοικέσιο, στο οποίο σχεδόν πάντα έπαιρναν μέρος οι προξενήτρες. Η απόφαση για την τελική επιλογή της νύφης ανήκε αποκλειστικά στον πατέρα του γαμπρού που αναλάμβανε να συναντηθεί με τον πατέρα της νύφης για να συμφωνηθεί ενώπιον μαρτύρων ο γάμος, χωρίς να είναι απαραίτητη η παρουσία των άμεσα ενδιαφερομένων. Η «εγγύη» λοιπόν, έμοιαζε με το σημερινό αρραβώνα, παρόλο που ήταν προφορική, είχε το χαρακτήρα μιας σημαντικής νομικής πράξης και αποτελούσε βασική προϋπόθεση για τη σύναψη του γάμου³².

²⁹ Ο.π. Flacelière.

³⁰ Ο.π. Βερεττάς.

³¹ Ο.π. Βερεττάς.

³² Ο.π. Βερεττάς.

1.5 Τα «έδνα»

Σύμφωνα με τον Όμηρο, τα «έδνα» ήταν γαμήλια δώρα που αντιπροσώπευαν το τίμημα που καταβάλλει ο γαμπρός προκειμένου να «αγοράσει» τη νύφη από τον πατέρα της³³. Τα έδνα, ετυμολογούνται από το ουσιαστικό «έδαρ» (νόστιμο φαγητό) και το επίθετο «εδανός» (ηδύς, νόστιμος)³⁴. Τα έδνα πρωτοεμφανίστηκαν ως δώρα του γαμπρού προς τον πεθερό για την «εξαγορά» της νύφης και στη συνέχεια απόκτησαν κι άλλες σημασίες, ακολουθώντας την εξέλιξη των γαμικών εθίμων. Ακόμη, η έξη έδνα, που χρησιμοποιήθηκε μόνο στον πληθυντικό, παρήγαγε μια σειρά από γαμικούς όρους, όπως «εδνωτής», δηλαδή προικιστής ή προξενητής, «ενδωτός», δηλαδή μνηστήρας που προσφέρει τα έδνα, έδνιος, όποιο αντικείμενο προσφέρεται ως γαμήλιο δώρο, π.χ. έδνιος χιτών = νυφικό φόρεμα και τέλος το ρήμα εδνώω, που σημαίνει είτε αρραβωνιάζομαι είτε προικίζω τη θυγατέρα μου³⁵.

Φαίνεται πως η καταβολή των έδνων εξημέρωσε κάπως τα άγρια ήθη της ηρωικής εποχής, όπου ο πατέρας περιφρουρούσε την κόρη του ως κτήμα του αλλά και θηλυκή προέκταση του εαυτού του. Ωστόσο, η τιμή ποικίλει ανάλογα με τις απαιτήσεις του πεθερού και τις οικονομικές δυνατότητες του γαμπρού. Ο Ιφιδάμας, για παράδειγμα, γιος του Αντήνορα πλήρωσε 100 βόδια και 1000 αιγοπρόβατα, σύμφωνα με τον Όμηρο, προκειμένου να αποκτήσει τη γυναίκα των ονείρων του κι όταν ο μέγιστος των ποιητών περιγράφει τα βαρύτατα αυτά έδνα, σίγουρα δεν αναφέρεται στην ηρωική εποχή αλλά στην δική του, όπου πλέον οι καταβολές των έδνων καταπράυναν τις φονικές τάσεις των πατεράδων των περιζήτητων κοριτσιών προς τους γαμπρούς³⁶.

³³ Ο.π. Βερεττάς.

³⁴ Ο.π. Βερεττάς.

³⁵ Ο.π. Βερεττάς.

³⁶ Ο.π. Βερεττάς.

1.6 Τα «μείλια»

Το συγκεκριμένο είδος δώρου το συναντάμε στην Ιλιάδα³⁷. Πιο αναλυτικά, από τους στίχους II47 και I 289, τα «μείλια», θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως η πρώτη μορφή της προίκας³⁸. Μετά δηλαδή την καταβολή των «έδνων», εκ μέρους του γαμπρού, ο πεθερός παραχωρούσε στην κόρη του τα «μείλια», προκειμένου η κοπέλα να τα χαρίσει στα πεθερικά της. Συνειδητοποιώντας με άλλα λόγια ο πατέρας της νύφης τα βάσανα που πέρασε ο γαμπρός και το τίμημα που κατέβαλε προκειμένου να εξασφαλίσει τη συγκατάθεση του, και φοβούμενος τα επακόλουθα αντίποινα από τους γονείς και προπάντων από τη μητέρα του γαμπρού εις βάρος της κόρης του, της έδινε να τους προσφέρει τα «μείλια», ώστε να τους κάνει «μειλίχιους» απέναντι της.

Η λέξη μείλια ετυμολογείται από το μέλι και χαρακτηρίζει τα δώρα που η προσφορά τους αποβλέπει να γλυκάνει, να ευχαριστήσει, να εξευμενίσει και τελικά να κάνει μειλίχιο τον αποδέκτη τους. Τα «μειλίγματα» που αναφέρονται και στον Όμηρο αποτελούσαν κατά την αρχαιότητα όσο και κατά τους νεότερους χρόνους, τις προσφορές τροφίμων προς τις διάφορες θεότητες. Ήταν κυρίως μέλι, γάλα, «πλακούντες», δηλαδή μελόπιτες ή ακόμη και πλήρη γεύματα, που τα τοποθετούσαν στα τρίστρατα, στις σπηλιές, στις όχθες των ποταμών στις παραλίες ή οπουδήποτε αλλού πίστευαν ότι μπορούσε να περάσει μια θεότητα, ικανή να εξουσιάσει τη μια ή την άλλη ασθένεια. Πολύ συχνά τα μειλίγματα έμπαιναν δίπλα στο κρεβάτι του αρρώστου, ώστε να τα φάει η αρρώστια, να γλυκαθεί, και να απαλλάξει από την παρουσία της τον ασθενή, ενώ την Τρίτη ημέρα μετά τη γέννηση του μωρού, τοποθετούσαν τρία μειλίγματα δίπλα από την κούνια του, ώστε να τα φάνε οι τρεις Μοίρες και να φανούν μειλίχιες απέναντι στο νεογέννητο³⁹.

Ωστόσο, δεν ήταν σαφές τι ήταν ακριβώς τα μείλια που προσέφερε η νύφη στα πεθερικά της. Προφανώς επρόκειτο για γλυκίσματα, αλλά και άλλα πράγματα, όπως κοσμήματα, σκεύη ή περιουσιακά στοιχεία, ανάλογα προς την κοινωνική τάξη των δυο οικογενειών. Το σίγουρο είναι πως σε αντίθεση με τα «έδνα», τα «μείλια» προσφέρονταν πάντοτε από τη νύφη προς τους γονείς του γαμπρού, αποβλέποντας στον εξευμενισμό τους και προαναγγέλλοντας το γαμικό έθιμο της φέρνης ή της προίκας⁴⁰.

³⁷ Ο.π. Βερεττάς.

³⁸ Ο.π. Βερεττάς.

³⁹ Ο.π. Βερεττάς.

⁴⁰ Ο.π. Βερεττάς.

1.7 Ο θεσμός της προίκας

Η φέρνη ή η προίκα καθιερώθηκε ως γαμικό έθιμο από τη στιγμή που ο γάμος έπαψε να είναι αρπαγή και έγινε συναλλαγή μεταξύ δυο οικογενειών, στα χρόνια της αρχαϊκής πλέον εποχής⁴¹. Δεν πρέπει να συγχέεται ούτε με τα έδνα ούτε με τα μείλια, διότι παρέμενε εσαεί ιδιοκτησία της νύφης και δεν θα ήταν λάθος να πούμε πως το έθιμο της προίκας υλοποιούσε τη μέριμνα του πατέρα να προσφέρει μια αξιοπρεπή οικονομική θέση στη θυγατέρα του, προκαταβάλλοντας της το μέρος της περιουσίας του που έτσι κι αλλιώς θα κληρονομούσε μετά το θάνατο του. Με άλλα λόγια η προίκα δεν υπήρξε ποτέ «δώρο» του πεθερού προς τον γαμπρό, αλλά κληροδοσία της πατρικής περιουσίας προς τη νύφη, που δεν περνούσε ποτέ στην κυριότητα του γαμπρού.

Η λέξη «φερνή» ετυμολογείται βέβαια από το ρήμα «φέρω» και περιλαμβάνει όλα ίσα φέρνει μαζί της η νύφη κατά τη μετακόμιση της από την κατοικία του πατέρα της στην κατοικία του γαμπρού. Βεβαίως υπήρχε ακόμη η έκφραση «πολέμου φερνή» που εννοούσε τα λάφυρα του πολέμου αλλά και «θεραπανίς φερνή» δηλαδή την υπηρέτρια της νύφης που την ακολουθούσε από το πατρικό σπίτι σε εκείνο του συζύγου και αποτελούσε το «ζωντανό τμήμα της προίκας. Ακόμη «φερνοφόρος» λεγόταν η πλούσια νύφη, «πολυύφερνος» η πολύ πλούσια νύφη, ενώ το ρήμα «φερνίζω» αφορούσε στον τυχερό πατέρα ο οποίος προίκιζε την κόρη του.

Από την άλλη μεριά η λέξη «προιξ» ετυμολογείται είτε από το ρήμα «προΐημι» που σημαίνει «στέλνω εμπρός πριν από εμένα» είτε από το ρήμα «προϊκνέομαι» που σημαίνει «φτάνω πριν από κάτι άλλο». Με άλλα λόγια η ετυμολογία της προίκας μας αποκαλύπτει ότι αυτή μεταφερόταν στην κατοικία του γαμπροεού πριν από την άφιξη τα νύφης. Τουλάχιστον το μέρος της προίκας που περιελάμβανε τα κινητά περιουσιακά στοιχεία, διότο ο πατέρας ήταν εύπορος, τότε η προίκα της κόρης του περιλάμβανε και ακίνητη περιουσία⁴².

Η λέξη «προιξ» εμφανίζεται πρώτη φορά στον Όμηρο, αλλά εκεί έχει την έννοια του δώρου και δεν σχετίζεται με τον γάμο. Ίσως αποτυπώνει τη συνήθεια των ανθρώπων της εποχής να στέλνουν δώρα πριν επισκεφτούν κάποιο γείτονα, ώστε να γίνουν ευπρόσδεκτοι. Από την έννοια αυτή κατάγεται και το αρχαίο επίρρημα «προίκα» που σημαίνει «δωρεάν» και δεν πρέπει να συγχέεται με το ουσιαστικό «προίκα της νεοελληνικής αλλά ούτε με το με

⁴¹ Ο.π. Βερεττάς.

⁴² Ο.π. Βερεττάς.

το ουσιαστικό της αρχαίας «προϊκτής» που σημαίνει «Επαίτης» και ετυμολογείται από το ρήμα «πρίσσομαι» που σημαίνει «απλώνω το χέρι»⁴³.

Σε κάθε περίπτωση η προίκα, όπως την εννοούσαν στην κλασική αρχαιότητα αλλά και όπως την εννοούμε σήμερα ήταν μάλλον άγνωστη έννοια πριν τα χρόνια του Σόλωνα (7^{ος} – 6^{ος} αι. πχ), ο οποίος την όρισε στη νομοθεσία του ως το σύνολο των στοιχειωδών εκείνων πραγμάτων, δηλαδή ρούχα, κοσμήματα, σκεύη, τα οποία συνόδευαν τη νύφη στην καινούρια της κατοικία.

Από εκεί ξεκίνησαν όλα, αφού μόλις η προίκα προσδιορίστηκε για πρώτη φορά από τον Σόλωνα, δεν άργησε να διαδοθεί ως έθιμο σε όλη την Αττική αλλά και σε όλη την Ελλάδα. Ο πατέρας ήταν υποχρεωμένος να δώσει στην κόρη του το 1/10 της περιουσίας του ως προίκα, συνήθως σε χρήματα, ρούχα, οικιακά σκεύη, έπιπλα και κοσμήματα. Η ακίνητη περιουσία προοριζόταν για τα αγόρια, και με τον τρόπο αυτό περιοριζόταν, όσο ήταν εφικτό, ο κατακερματισμός της. Η προίκα δεν αποτελούσε ιδιοκτησία του γαμπρού μετά το γάμο, αλλά σε περίπτωση που αποφάσιζε να χωρίσει από τη σύζυγο του, είχε υποχρέωση να την επιστρέψει στην οικογένεια της. Έτσι, η προίκα λειτουργούσε και ως μέσο αποτροπής του διαζυγίου. Από την άλλη μεριά, όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο, στην Σπάρτη, σε περίπτωση διαζυγίου ή χηρείας, η προίκα δεν επιστρεφόταν στην οικογένεια της νύφης, αλλά παρέμενε στην ίδια⁴⁴.

⁴³ Ο.π. Βερεττάς.

⁴⁴ Ο.π. Flacelière

1.8 Η κυριότητα της νύφης

Το γεγονός πως ο αρχαίος ελληνικός γάμος ήταν μια συναλλαγή αποδεικνύεται κι από τις παράξενες διατάξεις σχετικά με την κυριότητα της νύφης⁴⁵. Κατά κανόνα ο πατέρας της κάθε κοπέλας κατείχε και την κυριότητα της και αυτή άλλοτε μεταβιβαζόταν στον γαμπρό με την ευκαιρία του γάμου και άλλοτε όχι, ανάλογα προς τους όρους του γαμήλιου συμβολαίου. Εάν ο γαμπρός αποκτούσε την κυριότητα της νύφης, τότε εκείνη όφειλε να κατοικεί υποχρεωτικά στο σπίτι του. Εάν όμως ο πατέρας διατηρούσε την κυριότητα της νύφης, τότε μπορούσε να την χωρίσει οποιαδήποτε στιγμή από τον άντρα της. Στην περίπτωση όπου ο σύζυγος δεν κατείχε την κυριότητα της συζύγου του, τότε εκείνη μπορούσε να κατοικεί στο δικό της σπίτι και να συνεχίζει την λατρεία των οικογενειακών θεοτήτων. Τα παιδιά ενός τέτοιου γάμου εντάσσονταν στην κοινωνική τάξη του πατέρα του, εκτός κι αν η γυναίκα ήταν ξένη οπότε τα παιδιά της παρέμεναν για πάντα μέτοικοι. Πάντως ο πατέρας μπορούσε να μεταβιβάσει την κυριότητα της νύφης στον γαμπρό του, είτε λίγους μήνες είτε μερικές δεκαετίες μετά το γάμο.

Αξιοσημείωτο είναι πως η όλη ιστορία της κυριότητας της νύφης είχε να κάνει με την ηθική συμπεριφορά του γαμπρού. Ο πατέρας δηλαδή, πριν μεταβιβάσει την κυριότητα της κόρης του ήθελε να βεβαιωθεί πως ο γαμπρός του δεν κινδύνευε να καταδικαστεί στην ποινή της «ατιμίας», διότι τότε θα υπέφερε και η κόρη του μαζί τα ου. Σε «ατιμία» καταδικαζόταν όποιος κρινόταν ένοχος για δωροληψία, κατάχρηση δημοσίου χρήματος, δειλία στον πόλεμο, συκοφαντία, ασέβεια προς τους γονείς, εξύβριση άρχοντα, δικαστική μεροληψία, κατασπατάληση πατρικής περιουσίας. Ουσιαστικά η «ατιμία» ισοδυναμούσε με πολιτικό θάνατο του ενόχου, εφόσον έχανε όταν του τα πολιτικά δικαιώματα και κάθε προστασία από τους νόμους⁴⁶.

Τις ίδιες ακριβώς συνέπειες είχε και η γυναίκα, του, εκτός ένα ο πατέρας διατηρούσε την κυριότητα της. Αυτός ήταν ο λόγος που η κυριότητα μεταβιβαζόταν στον γαμπρό όταν πλέον ο πατέρας ήταν σίγουρος πως δεν θα εξέθετε ποτέ στον κίνδυνο της «ατιμίας» την κόρη του⁴⁷. Η απαλλαγή από την «ατιμία» ήταν πολύ δύσκολη υπόθεση εφόσον απαιτούσε την συγκατάθεση έξι χιλιάδων πολιτών,, που έκριναν την υπόθεση με μυστική ψηφοφορία. Η

⁴⁵ Ο.π. Βερεττάς.

⁴⁶ Ο.π. Βερεττάς.

⁴⁷ Ο.π. Βερεττάς.

αμνηστία πάντως δινόταν ευκολότερα όταν κινδύνευε η πόλη και είχε ανάγκη από πρόσθετους οπλίτες. Τότε οι πρώην «άτιμοι» αναγνωρίζονταν ως «επιτιμοι»⁴⁸.

⁴⁸ Ο.π. Βερεττάς.

1.9 Η επιδικασία

Υπήρχε μια μορφή γάμου, που ήταν αρκετά σπάνια, όπου ο γάμος δεν ήταν υποχρεωτικός αλλά κυριολεκτικά καταναγκαστικός. Πιο συγκεκριμένα, εάν κάποιος άντρας με θυγατέρα πέθαινε χωρίς να αφήσει αρσενικό απόγονο ούτε και διαθήκη, η οποία να δηλώνει την επιθυμία του θανόντος ως προς το ζήτημα του γάμου της ορφανής, τότε η κόρη του όφειλε να παντρευτεί υποχρεωτικά τον πλησιέστερο συγγενή του⁴⁹. Με το θάνατο του πατέρα της, η κοπέλα αυτή γινόταν «επίκληρος», εφόσον κληρονομούσε τόσο την περιουσία όσο και το όνομα του πατέρα της. Αυτή μεταβιβαζόταν στα αρσενικά παιδιά που θα γεννούσε, και τα οποία θα έπαιρναν το όνομα του νεκρού παππού τους και θα συνέχιζαν τη λατρεία των θεών και του γένους και της φρατρίας τους.

Παράλληλα η κοπέλα αυτή αναγνωριζόταν και ως «επίδικος», επειδή το ζήτημα του γάμου της δεν μπορούσε να το ρυθμίσει κανένας άλλος εκτός από τον επώνυμο άρχοντα και το δικαστήριο της Ηλιαίας. Ο πλησιέστερος λοιπόν συγγενής της ορφανής κοπέλας, εμφανιζόταν στον επώνυμο άρχοντα και παρουσίαζε με έγγραφο την απαίτηση του να παντρευτεί την «επίδικο». Το έγγραφο αυτό ονομαζόταν «επιδικασία» ή «λήξις» ή «αμφισβήτησις επικλήρου» και δημοσιεύονταν αμέσως στην εκκλησία του δήμου κατά την πρώτη συνεδρίαση των πρυτάνεων, ώστε να ενημερωθεί ο κάθε ενδιαφερόμενος και να προσβάλλει την απαίτηση του υποψήφιου του γαμπρού, εάν διέθετε αξιόλογα επιχειρήματα⁵⁰.

Στην περίπτωση που δεν εμφανιζόταν άλλος υποψήφιος, τότε ο επώνυμος άρχοντας έδινε την έγκριση του για τον γάμο, ενώ αν προέκυπτε και δεύτερο γαμπρός, φαινόμενο αρκετά συχνό όταν η νύφη συνοδευόταν από πλούσια κληρονομιά, τότε παρέπεμπε την υπόθεση στους Ηλιαστές. Επίσης, ο γάμος του πλησιέστερου συγγενή με «επίδικο» ήταν καταναγκαστικός, όφειλε να χωρίσει την γυναίκα τους και να νυμφευθεί την ορφανή συγγενή του. Ωστόσο, είχε το δικαίωμα να αρνηθεί, αλλά τότε όφειλε να της βρει άλλον γαμπρό ή και να την προικίσει. Ειδικά, αν η προικοδότηση της «επιδίκου» ήταν υποχρεωτική για τον πλησιέστερο συγγενή εάν η κοπέλα ήταν «θήσσα»⁵¹.

Όπως είναι γνωστό η φτωχότερη κοινωνικά τάξη στην Αθήνα την αποτελούσαν οι «θήτες», οι οποίοι ήταν ελεύθεροι πολίτες που εργάζονταν ως μισθωτοί εργάτες. Οι γυναίκες

⁴⁹ Ο.π. Βερεττάς.

⁵⁰ Ο.π. Βερεττάς.

⁵¹ Ο.π. Βερεττάς.

τους ονομάζονταν «θήσες» και ήταν κι αυτές ελεύθερες μισθωτές εργάτριες που εισέπρατταν το «θητώνιον», δηλαδή το μεροκάματο. Εάν λοιπόν κάποια φτωχή εργάτρια έμενε ορφανή από πατέρα, τότε ο πλησιέστερος συγγενής της όφειλε να την παντρευτεί ή να την προικίσει.

Στα πλαίσια της επιδικασίας οι μελλοντικοί μπορούσαν να είναι ακόμη ομοπάτρια αδέρφια ή και θετά αδέρφια. Το αξιοπρόσεκτο στην παράξενη αυτή μορφή γάμου είναι ο αρχαίος γαμήλιος όρος για τον πλησιέστερο εξ αίματος συγγενή. Αυτός λεγόταν «αγχιστεύς», διότι αγχιστεία ήταν εξ αίματος συγγένεια, που ετυμολογείται από το επίρρημα «άγχι» (κοντά).

1.10 Ο γάμος

Στην Αθήνα υπήρχε νόμος που απαγόρευε σε έναν άνδρα να παντρευτεί μια γυναίκα που δεν ανήκε σε οικογένεια Αθηναίων πολιτών, αν και πολλές φορές ο συγκεκριμένος νόμος δεν εφαρμοζόταν⁵². Απαγορευόταν στους Αθηναίους να παντρευτούν με μια ξένη. Κατά την πρώτη μέρα του γάμου, που διαρκούσε τρεις μέρες, ο πατέρας της νύφης έκανε τις καθιερωμένες προσφορές στους θεούς, η νύφη προσέφερε τα παιδικά της παιχνίδια στην θεά Άρτεμη για να δείξει συμβολικά την αποκοπή από την προηγούμενη ζωή της και οι μελλοντοίμοι λούζονταν με νερό που έφερναν με ειδικό αγγείο από μια ιερή πηγή, την Καλλιρρόη. Τη δεύτερη μέρα γινόταν το γαμήλιο γεύμα από τον πατέρα της νύφης και η ίδια πάνω σε άμαξα πήγαινε στο νέο της σπίτι. Την τρίτη μέρα η νύφη δεχόταν τα γαμήλια δώρα στο σπίτι της. Οι γάμοι ήταν πάντα αφιερωμένοι στην θεά Ήρα, την προστάτιδα του θεσμού του γάμου. Το βασικότερο στοιχείο στην κυρίως τελετή του γάμου αποτελούσε η μεταφορά της νύφης, η άγωγή από τον παλιό στο νέο σπίτι, που σηματοδοτούσε το συνοικεῖν⁵³.

Εικόνα 2: Προετοιμασία γάμου στην αρχαία Αθήνα

Πηγή: <https://www.mixanitouxronou.gr/h-erotiki-zoi-ton-ginekon-stin-archea-ellada-i-ginekia-aftoikanopiisi-i-apomonosi-sto-spiti-i-diafora-me-tis-eteres/>

⁵² Ο.π. Flacelière.

⁵³ Ο.π. Μανακίδου.

Ο γάμος αποτελούσε τη διαδικασία δημιουργίας της οικογενειακής μονάδας, του οίκου, μέσα από τον οποίο διαβιβαζόταν το δικαίωμα του πολίτη στην αθηναϊκή κοινωνία και εξασφαλιζόταν η αναπαραγωγή νόμιμων παιδιών. Ενώ ο γάμος υφίστατο νομικά από τη στιγμή της εγγύης, οι διαδικασίες ολοκληρώνονταν με τη μετακόμιση της κοπέλας στο σπίτι του μελλοντικού συζύγου της. Οι γαμήλιες τελετές στην κλασική Αθήνα διαρκούσαν τρεις ημέρες. Οι γαμήλιες τελετές ήταν τέσσερις, τα Προαύλια, ο Γάμος, τα Επαύλια και τα Απαύλια⁵⁴.

Η ημέρα των Προαυλίων ξεκινούσε με τον τελετουργικό αποχαιρετισμό του παρθενικού βίου της νύφης. Η κοπέλα μάζευε τα πράγματα που την συντρόφευαν στα παιδικά και εφηβικά της χρόνια και τα αφιέρωνε σε κάποιο ιερό. Τα πράγματα αυτά ήταν συνήθως τα κύμβαλα, η κεκρύφαλος, οι σφαίρες και οι πλαγγόνες. Πιο αναλυτικά τα κύμβαλα ήταν δύο μικρά ορείχαλκα πιατάκια, που τα χτυπούσαν αντικριστά παράγοντας κρυστάλλινους ήχους. Τα κύμβαλα ήταν τα πρώτα παιχνίδια που χάριζαν στα παιδιά στην αρχαιότητα. Η «κεκρύφαλος» ήταν ένα πλεκτό δίκτυ, με το οποίο έδεναν τα μαλλιά τους τα κορίτσια και οι «σφαίρες» ήταν μπάλες φτιαγμένες από κομμάτια δέρματος, ραμμένα μεταξύ τους και παραγεμισμένες από μαλλί, ήταν πασίγνωστες από την εποχή του Ομήρου και ήταν ένα παιχνίδι των θυγατέρων των Φαίακων. Επίσης, οι πλαγγόνες, ήταν οι κούκλες που είχαν τα μικρά κορίτσια. Και ήταν κατασκευασμένες από κερί ή πηλό. Παρίσταναν κορίτσια ή γυναίκες βαμμένες με έντονα χρώματα, ενώ τα χέρια και τα πόδια τους ήταν αρθρωτά ώστε να κινούνται ελεύθερα⁵⁵.

Η αφιέρωση των παρθενικών αντικειμένων γινόταν σε διάφορες θεότητες, ανάλογα με τον τόπο καταγωγής της νύφης. Στην Αθήνα και τη Σπάρτη τα αφιέρωναν στην Άρτεμη και τις Μούσες στα Μέγαρα στην Ιφιόνη και στην Δήλο στον Εκάεργο Απόλλωνα. Μαζί τους αφιέρωναν και έναν από τους βοστρύχους τους, δηλαδή, μια από τις κοτσίδες τους. Η αφιέρωση γινόταν με κάθε επισημότητα και η κοπέλα συνοδευόταν από τις φίλες, τους συγγενείς και τους γονείς της. Ο πατέρας μάλιστα προσέφερε στην θεότητα στην οποία γινόταν η αφιέρωση την λεγόμενη «προτελή ή προτελεία θυσία», δηλαδή την πρώτη από τις τρεις θυσίες του γάμου⁵⁶.

⁵⁴Ο.π. Flacelière

⁵⁵Ο.π. Βερεττάς.

⁵⁶Ο.π. Βερεττάς.

Μετά την αφιέρωση και την θυσία, όλοι επέστρεφαν στο σπίτι της νύφης και αναπαύονταν μέχρι της δύσης του ηλίου, οπότε ξεκινούσε η λουτροφορία, δηλαδή η μεταφορά του νερού στο λουτρό της νύφης. Το νερό μεταφερόταν μέσα σε ειδικό αμφορέα, τον «λουτροφόρο», και τον γέμιζε ένα αγόρι ή ένα κορίτσι, από τους πλησιέστερους συγγενείς της νύφης. Στην Αθήνα έπαιρναν νερό από την περίφημη πηγή της Καλλορόης⁵⁷.

Πρωί πρωί την ημέρα του γάμου στόλιζαν τη θύρα και τους τοίχους των κατοικιών τόσο και της νύφης όσο και του γαμπρού με στεφάνους μυρτιάς και έγκαρπα, τα οποία ήταν διακοσμήσεις από φυλλώματα και καρπούς. Στο γυναικωνίτη ξεκινούσε το ντύσιμο της και ο καλλωπισμός της νύφης, υπο την εποπτεία μιας έμπειρης γυναίκας, της «νυμφεύτριας» ή «γαμοστόλου», και υπό τη θεϊκή προστασία της Ήρας και της Αφροδίτης, που λατρεύονταν επίσης με τον τίτλο «γαμοστόλου»⁵⁸.

Εικόνα 3: Παρουσίαση δώρων στη νύφη

Πηγή: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/109-10.pdf>

Άλλη φρόντιζε τα κοσμήματα της νύφης, που ήταν φυλαγμένα μέσα σε «πυξίδες», άλλη χτένιζε τα μαλλιά της, άλλη την αποτρίχωνε, άλλη την έβαφε, άλλη της έπλενε τα πόδια και άλλη γυάλιζε τα χρυσαφικά της. Η νύφη άλειφε το σώμα της με ροδέλαιο, φορούσε επάνω στο γυμνό κορμό της τη «ζώνη», μια λωρίσα από λεπτό λινό ύφασμα, που δεμένη με μεγάλη επιδεξιότητα, χρησίμευε ως εσώρουχο και στηθόδεσμος. Στη συνέχεια φορούσε το λευκό

⁵⁷ Ο.π. Βερεττάς.

⁵⁸ Ο.π. Βερεττάς.

χιτώνα και το κυρίως φόρεμα. Αξιοσημείωτο είναι στο επίκεντρο των περισσότερων ερυθρόμορφων παραστάσεων που έχουν έλθει στο φως, στο επίκεντρο βρίσκεται η νύφη, η οποία κάθεται σε εσωτερικό χώρο περιτριγυρισμένη από άλλες γυναίκες. Αυτές κρατούν διάφορα αντικείμενα, όπως ταινίες, στεφάνια, υφάσματα, κάτοπτρα, αγγεία (αλάβαστρα, πλημοχόες, λεκανίδες, γαμικούς λέβητες), κιβωτίδια και καλάθους⁵⁹. Ο γαμπρός, ντυμένος στα λευκά και στεφανωμένος με άνθη, συνοδευόταν από τον πάροχο, τον στενότερο φίλο του σε ρόλο τιμητικής συνοδείας.

Μετά το γεύμα του γάμου, όταν άρχιζε να νυχτώνει, ξεκινούσε η πομπή που οδηγούσε τη μνηστή, από το σπίτι του πατέρα της, στο σπίτι του συζύγου της. Η νύφη καθόταν σε μια άμαξα που την έσερναν βόδια ή κάποιο άλλο ζώο. Στην είσοδο του σπιτιού του γαμπρού στεκόταν ο πατέρας του, στεφανωμένος με μυρτιά και η μητέρα του κρατώντας μια λαμπάδα. Καθώς πλησίαζε η νύφη, ο κόσμος της έριχνε διάφορους καρπούς, όπως φουντούκια, ξερά σύκα, σταφίδες και καρύδια. Επίσης, της προσέφεραν ένα κομμάτι από τον γαμήλιο πλακούντα, δηλαδή το γλυκό του γάμου, σύμβολο της αφθονίας και της γονιμότητας, που το έφτιαχναν με σουσάμι, μέλι και αλεύρι. Στην αίθουσα του συμποσίου, οι άνδρες ήταν σε χωριστό μέρος από τις γυναίκες. Σε κάποια στιγμή, ο γαμπρός πλησίαζε τη νύφη και έθετε χειρ επί καρπό⁶⁰, της έπιανε δηλαδή το χέρι επικυρώνοντας έτσι τη σύναψη του γάμου. Εδώ, θα πρέπει να γίνονταν και τα «Αποκαλυπτήρια», η τελετή δηλαδή, στην οποία η νύφη έβγαζε την καλύπτρα της και ο σύζυγος της θα την έβλεπε για πρώτη φορά και εκείνη θα άνοιγε τα δώρα που της έστειλε⁶¹.

Εικόνα 4: Η τελετή του γάμου στην αρχαία Αθήνα

Πηγή: <https://ekivolosblog.wordpress.com/2015/05/07/%CE%B7-%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%84%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B3%CE%B1%CE%BC%CE%BF%CF%85-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD->

⁵⁹ Ο.π. Μανακίδου.

⁶⁰ Ξενίδου-Schild, B., 2001. *Οι γυναίκες στην Αρχαιότητα, καταδίκη μνήμης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.

⁶¹ Ο.π. Ξενίδου-Schild.

Το πρωί (δεύτερη ημέρα γάμου), μετά την πρώτη νύχτα του γάμου, η οποία αποκαλείται μυστική, νέοι και νέες τραγουδούσαν τα «εγερτικά» τραγούδια για τους νεόνυμφους .Η γαμήλια τελετή επισημότητα, επίδοση δώρων, χορών και συμποσίου. Αν ο γάμος έκλεινε στις τρεις ημέρες (το συνηθέστερο) ο νυμφίος παραθέτοντας γεύμα, τελούσε και τις καθιερωμένες σπονδές και θυσίες στους εφέστιους θεούς της οικογενείας, όπου συμμετείχε σ' αυτές η νύμφη ως νέο μέλος της οικογένειας. Αρκετές φορές όμως ο γάμος έκλεινε την όγδοη ημέρα (όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης), οπότε η τελευταία αυτή τελετή ελάμβανε χώρα τότε. Στη συνέχεια οι νεόνυμφοι επισκεπτόταν την οικία των γονέων της νύμφης. Την τρίτη ημέρα τελούνταν τα ανακαλυπτήρια, κατά τα οποία η νύμφη εμφανιζόταν χωρίς καλύπτρα σε όλους τους φίλους, συγγενείς και καλεσμένους του γάμου ως έγγαμος πλέον.

1. 11 Η μονογαμία

Η νομική ρύθμιση του γάμου στηριζόταν σε μια θεμελιακή αρχή, στην μονογαμία. Σύμφωνα με το αττικό δίκαιο, σε όλους σχεδόν τους ελληνικούς χώρους, ο γάμος ήταν διαβίου ένωση άνδρα και γυναίκας σε μονογαμική βάση⁶². Η μονογαμική αυτή βάση βάραινε και τους δυο, γεγονός που σημαίνει πως όχι μόνο η γυναίκα αλλά και ο άντρας, δεν μπορούσε να συνάψει ή να διατηρεί δεύτερο ή τρίτο γάμοι. Ο γάμος σαν επιταγή της φύσης είναι υποχρεωτικό, τόσο για τους άνδρες όσο και για της γυναίκες. Επίσης, ο γάμος ως μονογαμική σχέση δεν μπορεί από καμία άποψη να θεωρηθεί μισογυνικός θεσμός. Ο σχετικός με το γάμο, νόμος του Σόλωνα, ήταν σαφής *«Οι γαρεβουλέτο μισθοφόρον ουδ ώνιον είναι του γάμου, αλλά επί τέκνωσι και χάριτι και φιλότητι γίνεσθαι του ανδρός και γυναικός συνοικισμού»*⁶³. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η παντρεμένη γυναίκα που έχει αποκτήσει την εμπιστοσύνη του άνδρα της, κυβερνάει το σπίτι της με απόλυτη κυριαρχία, και για τους δούλους τους είναι η «δέσποινα», η «αφέντρα»⁶⁴.

Όπως υποστηρίζει ο Schuller, ιστορικό ερευνητής, αναφορικά με την απομόνωση των γυναικών οι Αθηναίοι πολίτες δεν ήταν διατεθειμένοι να επιστρέψουν στον καθένα να μπαίνει απρόσκλητος στο σπίτι τους και να συμπεριφέρεται άπρεπα, κυρίως, παρουσία γυναικών⁶⁵. Σύμφωνα με την Ξενίδου-Schild (2001), «άσχετα από το πόσα αυστηρά επιβαλλόταν ο εγκλεισμός των γυναικών, εκείνο που προκύπτει από τις πηγές εκείνη την εποχή, είναι η διαμόρφωση ενός γενικευμένου προτύπου σύμφωνα με το οποίο η γυναίκα αποτελεί το πιο αδύναμο μέλος της οικογένειας και έχει ανάγκη από ανδρική προστασία».

⁶² Μπράτσος, Κ., *Περί της γυναικός εν τω ελληνικώ ιδιωτικώ και δημοσίω δικαίω*, Αθήνα 1973.

⁶³ Πλούταρχος, Σόλων, 20.

⁶⁴ Ο.π. Ξενίδου-Schild.

⁶⁵ Ο.π. Ξενίδου-Schild.

1.12 Το Διαζύγιο

Η θέση της γυναίκας στο διαζύγιο ήταν ιδιαίτερα μειονεκτική σε σχέση με τον άντρα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μπράτσος (1973) για το διαζύγιο: *«η προϊόντος του χρόνου, χαλάρωσις των ηθών, οδήγησε βαθμηδόν και κατ' ολόγον εις την αποδοχήν του διαζυγίου. Και δεν ήτα δυνατόν, ίσως, αλλά να γίνη, ιδία εν Αθήναις, ένθα ο γάμος εξετέθη, δεν βασίζετο, εις τας περισσοτέρας περιπτώσεις, επί της αμοιβαίας συμπάθειας, εκτιμήσεως, εμπιστοσύνης και αγάπης, ένθα ο ανήρ ενυμφεύετο τη γυναίκα αυτού, χωρίς να γνωρίση ταύτην προηγουμένως ή να ζητήσει την συγκατάθεσιν αυτής, αλλά ωδειγείτο υπό της σκέψεως της οικογένειας ή του συμφέροντος. Πέραν τούτων, ο ανήρ, ασχολούμενος κυρίως με την πολιτικήν και ζων της οικογενειακής εστίας, εθεώρει τη γυναίκα του, μάλλον ως οικονόμον ή σύντροφον του βίου. Εξ ου και ευχέρως και άνευ διασταγμού τινος εχώρει εις το διαζύγιον»*⁶⁶.

Το προς διάζευξη δικαίωμα είχε σύμφωνα με νομική διατύπωση, ετεροβαρή χαρακτήρα. Επίσης, το αθηναϊκό δίκαιο του γάμου, προέβλεπε τρεις περιπτώσεις λύσης του γάμου, εκτός βέβαια από τον θάνατο. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη περίπτωση, που ήταν η πιο συνηθισμένη, η αποπομπή, όπως ονομάζεται, ήταν η αποπομπή της συζύγου από τον σύζυγο. Επιπλέον, την χαρακτήριζαν και ως *έκπεμψιν*, στην οποία προσέφευγαν οι άντρες σύζυγοι, χωρίς να έχουν μάλιστα καμία υποχρέωση να δικαιολογηθούν⁶⁷.

Η δεύτερη περίπτωση, αφορούσε την εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης από το μέρος της συζύγου, εγκατάλειψη που ονομαζόταν ως *απόλειψιν*⁶⁸. Πιο αναλυτικά, προβλεπόταν από το νόμο, αλλά η κοινωνία δεν την αποδεχόταν, ακόμη κι αν υπήρχαν σοβαροί λόγοι για ένα τέτοιο βήμα. Μάλιστα, η γυναίκα που ζητούσε διαζύγιο έπρεπε να καταφύγει στον επώνυμο άρχοντα, τον ανώτατο δικαστή ή να ζητήσουν οι συγγενείς της να καταχωρηθεί στα αρχεία.

Τέλος, ως τρίτη περίπτωση διαζυγίου, αποτελούσε η *αφαίρεσις*, την οποία ασκούσε συνήθως ο πατέρας της συζύγου για λόγους προσωπικούς, κυρίως περιουσιακού χαρακτήρα. Αξίζει να σημειωθεί πως ο πατέρας της νύφης δεν ήταν ο μοναδικός που μπορούσε να αφαιρέσει από το σύζυγο τη γυναίκα του. Αυτό συνέβαινε γιατί μερικές φορές και κάποιοι πολύ στενοί συγγενείς ήταν το δικαίωμα της αφαίρεσεως. Αυτό μπορούσε να συμβεί, μόνο όταν η μονοχακόρη κληρονόμος ήταν ή παντρεμένη κατά τη στιγμή που ο πατέρας της πέθαινε και ο πιο στενός συγγενείς προκειμένου η περιουσία να μην περιέλθει στα χέρια

⁶⁶ Ο.π. Μπράτσος.

⁶⁷ Cantarella, E., *Woman in ancient Greece, Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Δημάκης Π., Αθήνα: Παπαδήμα 1998.

⁶⁸ Ο.π. Cantarella.

άλλης οικογένειας, μπορούσε να λύσει το γάμο της. Ωστόσο, η μοναχοκόρη κληρονόμος, η επίκληρος, όπως ονομαζόταν, δεν έπρεπε να είχε αποκτήσει παιδιά, γεγονός που τη συνέδεε άρρηκτα με την οικογένεια του άντρα της.

Κεφάλαιο 2^ο Ο γάμος και το διαζύγιο στη Σπάρτη

2.1 Η θέση της γυναίκας στην Σπάρτη

Αποτελεί γεγονός πολλοί συγγραφείς έχουν αναφερθεί με θαυμασμό για τη Σπάρτη. Ωστόσο η Σπάρτη ήταν μια πόλη με διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης όπως ήταν η Αθήνα, όπου κυριαρχούσε η ισότητα και η τάξη, ενώ οι πολίτες της υπάκουγαν τυφλά στην κοινωνική ολότητα⁶⁹. Χαρακτηριστικό είναι πως ο Ξενοφώντας και ο Πλάτων θαύμαζαν τους πειθαρχημένους στρατιώτες της Σπάρτης, αλλά παράλληλα θαύμαζαν και τις γυναίκες της Σπάρτης για τη σωματική τους διάπλαση και τη σωματική τους ρώμη. Σε καμία Ελληνική πόλη στην αρχαία Ελλάδα οι γυναίκες δεν απολάμβαναν την ίδια ελευθερία και κοινωνική θέση όπως οι γυναίκες της Σπάρτης. Πιο συγκεκριμένα, τα κορίτσια ασχολούνταν με τον αθλητισμό και ελάμβαναν δημόσια εκπαίδευση εν αντιθέσει με άλλες πόλεις, όπου οι περισσότερες γυναίκες ήταν τελείως αγράμματες⁷⁰. Αξιοσημείωτο είναι πως επισκέπτες από άλλες Ελληνικές πόλεις σχολίαζαν για τις Σπαρτιάτισσες ότι όχι μόνο είχαν άποψη, που δεν φοβόντουσαν να εκφράσουν δημόσια, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις ανάγκαζαν τους συζύγους τους να τις αποδεχθούν⁷¹.

Ως προς το πρώτο θέμα, της ανατροφής- εκπαίδευσης των κοριτσιών στη Σπάρτη, Ξενοφώντας αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Αὐτίκα γὰρ περὶ τεκνοποιίας, ἵνα ἐξ ἀρχῆς ἄρξωμαι, οἱ μὲν ἄλλοι τὰς μελλούσας τίκτειν καὶ καλῶς δοκούσας κόρας παιδεύεσθαι καὶ σίτῳ ἢ ἄνυστὸν μετριωτάτῳ τρέφουσι καὶ ὄψῳ ἢ δυνατὸν μικροτάτῳ (...) καὶ τὰς κόρας οἱ ἄλλοι Ἑλληνες ἡρεμιζούσας ἐριουργεῖν ἀξιοῦσι(...) ὁ δὲ Λυκοῦργος ἐσθῆτας μὲν καὶ δούλας παρέχειν ἱκανὰς ἡγήσατο εἶναι, ταῖς δὲ ἐλευθέραις μέγιστον νομίσας εἶναι τὴν τεκνοποιίαν πρῶτον μὲν σωμασκεῖν ἔταξεν οὐδὲν ἥττον τὸ θῆλυ τοῦ ἄρρενος φύλου· ἔπειτα δὲ δρόμου καὶ ἰσχύος, ὥσπερ καὶ τοῖς ἀνδράσιν, οὕτω καὶ ταῖς θηλείαις ἀγῶνας πρὸς ἀλλήλας ἐποίησε, νομίζων ἐξ ἀμφοτέρων ἰσχυρῶν καὶ τὰ ἔκγονα ἐρρωμενέστερα γίγνεσθαι.»*⁷²

⁶⁹ Δημάκης, Π.Δ., *Πρόσωπα και θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα: Παπαδήμα 1994.

⁷⁰ Ο.π. Δημάκης.

⁷¹ Ο.π. Δημάκης.

⁷² Ξεν. Λ.Π. 1. 3, βλ. επίσης Οἶκον. 7.5-6.

Επιπλέον, οι γυναίκες στην Σπάρτη, σύμφωνα με τον Ευριπίδη, θεωρούντο «κατάρα για την ανθρωπότητα» και «πανούκλα χειρότερη από πυρκαγιά ή οποιαδήποτε οχιά»⁷³. Οι κύριοι ρόλοι τους στην κοινωνία, ήταν της συζύγου και μητέρας, αλλά οι πατέρες επέλεγαν τους συζύγους γι' αυτές και δεν είχαν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Παρ' όλα αυτά, απολάμβαναν τέτοιας κοινωνικής θέσης και δικαιωμάτων που ήταν «σκανδαλώδη» για το σύνολο του αρχαίου κόσμου.

Η ελευθερία και κοινωνική υπόσταση των Σπαρτιατισσών άρχιζε από την γέννησή τους. Οι νόμοι της Σπάρτης απαιτούσαν τα θηλυκά βρέφη και παιδιά να έχουν την ίδια φροντίδα και ανατροφή, όπως τα αδέρφια τους⁷⁴. Ωστόσο, σε άλλες Ελληνικές πόλεις, τα κορίτσια είχαν περισσότερες πιθανότητες να «απορριφθούν» κατά τη γέννηση, καθότι τρεφόντουσαν με λιγότερο θρεπτικές τροφές από τους αδελφούς τους και δεν τους επιτρεπόταν να ασκηθούν. Στη Σπάρτη, παρατηρούμε ότι υπήρχαν κάποιες τελετουργίες που αφορούσαν τις γυναίκες, όπως ήταν το «έθιμο αντιστροφής». Σύμφωνα με αυτό, έκοβαν την κόμη των κοριτσιών και τους έδιναν να φορέσουν ανδρικά ρούχα⁷⁵. Έτσι, τα νέα κορίτσια με το έθιμο αυτό, περνούσαν σε στάδιο διαφορετικής κοινωνικής κατάστασης⁷⁶.

Εικόνα 5: Νεανίδα της Σπάρτης

Πηγή: <https://chilonas.com/2013/02/13/httpwp-mep1op6y-kf-2/>

⁷³ Pomeroy S.B., *Spartan Women*, Oxford University Press 2002.

⁷⁴ Ο.π. Pomeroy.

⁷⁵ Bruit-Zaidman, L. και Schmitt-Pantel, P. *Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής*. Μτφρ. Κ. Μπούρας. Αθήνα: Πατάκη 2012.

⁷⁶ Ο.π. Πετροπούλου.

Η αγωγή τους είχε δημόσιο χαρακτήρα και για το λόγο αυτό περιελάμβανε ειδικές ασκήσεις, αγωνίσματα και συμμετοχή σε διάφορε τελετές. Επιπλέον, για να σκληραγωγηθούν και να εκτελέσουν με άνεση τις ασκήσεις και τα χορευτικές κινήσεις (όπως η βίβασις, όπου φέρνουν τις φτέρνες όσες περισσότερες φορές γίνεται στα οπίσθια), φορούσαν άνετα ενδύματα⁷⁷. Ο κυριότερος σκοπός ήταν να γίνουν δυνατές, ώστε να γεννήσουν υγιή παιδιά. Κατά κύριο λόγο, όμως, η αγωγή τους στόχευε, σε αντίθεση με την αβρότητα που περιγράφουν τα αρχαϊκά παρθένια, στη γονιμότητά τους και στη γέννηση δυνατών, υγιών παιδιών αλλά και στην επίβλεψη του οίκου τους κατά τα πολύ συχνά διαστήματα απουσίας των ανδρών.

Επιπλέον, όπως και τα αδέρφια τους, τα κορίτσια στην Σπάρτη παρακολουθούσαν δημόσιο σχολείο, αν και για μικρότερο χρονικό διάστημα από ότι τα αγόρια. Στο σχολείο είχαν τη δυνατότητα και ενθαρρύνονταν να συμμετέχουν στις αθλητικές δραστηριότητες. Ωστόσο όπως αναφέρει ο Πλάτων στον Πρωταγόρα, η εκπαίδευση δεν ήταν καθαρά σωματική. Μάλιστα, στην Σπάρτη «δεν ήταν μόνο οι άνδρες αλλά και οι γυναίκες που υπερηφανεύονταν για την πνευματική καλλιέργειά τους»⁷⁸. Αυτό ήταν κάτι περισσότερο από απλή παιδεία, ήταν συστηματική εκπαίδευση στη ρητορική και φιλοσοφική σκέψη.

Ακόμη, οι Σπαρτιατικοί νόμοι ανέφεραν ρητά ότι τα κορίτσια πρέπει να παντρεύονται μόνο εφόσον ήταν σε ηλικία κατάλληλη να «απολαύσουν τον έρωτα». Πιο συγκεκριμένα, για τα νεαρά κορίτσια που δεν ήταν ακόμη έτοιμα ψυχολογικά για σεξουαλική επαφή, το σεξ αποτελούσε ουσιαστικά μια «πράξη βίας». Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι οι Σπαρτιάτες καταδίκάζαν τη βία στο γάμο και θεωρούσαν το σεξ με παιδιά ως «πράξη βίας»⁷⁹. Ακόμη, τα κορίτσια στην Σπάρτη δεν παντρευόντουσαν πολύ μεγαλύτερους άνδρες, κάτι το οποίο συνηθίζονταν σε άλλες Ελληνικές πόλεις. Χαρακτηριστικό είναι πως οι περισσότερες Σπαρτιάτισσες ήταν μόνο τέσσερα έως πέντε έτη νεώτερες από τους συζύγους τους. Επίσης, το δε γεγονός του ενδιαφέροντος της Σπάρτης για την γέννηση υγιών παιδιών δεν αναιρεί την προστασία των κοριτσιών από τις αρχές του γάμου.

⁷⁷ Ο.π. Μανακίδου.

⁷⁸ Ο.π. Pomeroy.

⁷⁹ Ο.π. Pomeroy.

Ακόμη, επειδή οι άρρενες πολίτες της Σπάρτης ήταν υποχρεωμένοι να αφιερώνουν τη ζωή τους στις στρατιωτικές και άλλες μορφές της δημόσιας υπηρεσίας, οι οικοδέσποινες της Σπάρτης φρόντιζαν τα κτήματα των συζύγων τους⁸⁰. Αυτό σήμαινε ότι οι Σπαρτιάτισσες έλεγχαν τον οικογενειακό πλούτο και στην πραγματικότητα, το σύνολο της αγροτικής οικονομίας, δηλαδή το εμπόριο και οι κατασκευές ήταν στην αρμοδιότητα των περιόικων. Ο Σπαρτιάτης πολίτης ήταν εξαρτώμενος από την απόδοση της γυναίκας του προκειμένου να πληρώσει το φαγητό και τα δίδακτρα του γιου του κατά τη διάρκεια της «αγωγής». Αυτή η οικονομική δύναμη ήταν ιδιαίτερα έντονη στην Σπάρτη, σε αντίθεση με πόλεις όπως η Αθήνα, όπου ήταν παράνομο για μια γυναίκα να ελέγχει περισσότερα χρήματα από ό,τι χρειάζεται για να αγοράσει ένα δοχείο σιτηρών⁸¹.

Εικόνα 6: Ἡ ταν ἡ ἐπί τας....Σπαρτιάτισσα δίνει την ασπίδα στον υιό της: πίνακας του Jean-Jacques-Francois Le Barbier (1738-1826), μουσείο Portland

Πηγή: <https://chilonas.com/2013/02/13/httpwp-mep1op6y-kf-2/>

⁸⁰ Ο.π. Pomeroy.

⁸¹ Macdowell, D.M., *Σπαρτιάτικο Δίκαιο*, Αθήνα: Παπαδήμα 1999.

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως οι Σπαρτιάτισσες μπορούσαν να κληρονομήσουν και να μεταφέρουν τον πλούτο, σε αντίθεση με τις Αθηναίες, οι οποίες δεν ήταν ποτέ κληρονόμοι και όλα τα περιουσιακά στοιχεία περνούσαν στον επόμενο αρσενικό συγγενή, ο οποίος το πολύ να αναγκαζόταν να παντρευτεί την κληρονόμο, προκειμένου να διεκδικήσει την κληρονομιά. Έτσι, η εν λόγω οικονομική δύναμη είχε ως αποτέλεσμα την κοινωνική άνοδο των Σπαρτιατισσών. Αυτό καταδεικνύεται από τις σύγχρονες περιγραφές σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες της Σπάρτης, είχαν «άποψη», ακόμη και πολιτική. Μάλιστα, ο Αριστοτέλης υποστήριζε πως «οι Σπαρτιάτες διοικούνταν από τις συζύγους τους» και ανέφερε την ελευθερία των Σπαρτιατισσών ως έναν από τους δύο λόγους για τους οποίους το Σύνταγμα της Σπάρτης ήταν κατακριτέο⁸².

Εικόνα 7: Γυναίκα της Σπάρτης

Πηγή: <http://spartiatikesmores.gr/sw/?p=361>

⁸² Ο.π. Macdowell.

Μπορεί οι γυναίκες να μην μπορούσαν να γίνουν στρατιώτες, ωστόσο η κύρια αποστολή που τους απέδωσε ο Λυκούργος ήταν να γεννούν αγόρια που θα ήταν οι στρατιώτες της επόμενης γενιάς⁸³. Ο Πλούταρχος περιγράφοντας τη διαδικασία της επιθεώρησης χρησιμοποιεί ουδέτερες λέξεις για το νήπιο (το γεννηθέν, το παιδάριον) που μπορούσαν να αναφέρονταν και στα δυο φύλα⁸⁴. Σύμφωνα με τους νόμους του Λυκούργου τα κορίτσια έπρεπε να ασκούν το σώμα τους. Πιο αναλυτικά, τα κορίτσια εξασκούνταν στο τρέξιμο, στην πάλη, στο ρίξιμο του δίσκου και του ακοντίου, και επίσης για θρησκευτικές τελετές για πομπές, όρχηση και τραγούδι στα οποία τα κορίτσια συμμετείχαν γυμνά. Δεν είναι γνωστό κατά πόσο θα τιμωρούνταν τα κορίτσια αν δεν συμμετείχαν σε όλες τις παραπάνω δραστηριότητες. Αξιοσημείωτο είναι πως οι Σπαρτιάτισσες θεωρούνταν πιο δυνατές από τις Αθηναίες⁸⁵.

⁸³ Ο.π. Macdowell.

⁸⁴ Flailn R., *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα: Παπαδήμα, Αθήνα 2007.

⁸⁵ Ο.π. Pomeroy.

2.2 Ο θεσμός της επίκληρου ή πατρούχου

Σύμφωνα με τια αθηναϊκό δίκαιο, η Επίκληρος κατά το αθηναϊκό δίκαιο ονομάζεται η θυγατέρα η οποία, μη έχοντας αδελφούς, υποχρεώνεται μετά το θάνατο του πατέρα της να παντρευτεί τον πλησιέστερο συγγενή της από την πατρική πλευρά (τις περισσότερες φορές θείος, ξάδελφος ή ανιψιός της), με σκοπό να παραμείνει η περιουσία στην ευρύτερη οικογένεια του αποθανόντος και από το γάμο να γεννηθούν τέκνα που θα αποκτήσουν με τη σειρά τους την περιουσία αυτή όταν ενηλικιωθούν κι έτσι να συνεχίσουν τον οίκο του παππού τους⁸⁶. Ο αντίστοιχος όρος στο δίκαιο της Σπάρτης και της Γόρτυνας είναι πατρούχος και πατροιώκος αντίστοιχα.

Όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, ο συγκεκριμένος θεσμός ήταν ενεργός στην αθηναϊκή κοινωνία, καθώς επειδή καμία Αθηναία δεν είχε δικαίωμα διάθεσης της επαχθείσας σε αυτή περιουσίας, είτε την αποκτούσε υπό μορφή προίκας ή δωρεάς, είτε υπό μορφή κληρονομιάς, καθώς κάθε γυναίκα, σε οποιοδήποτε στάδιο της ζωής της ήταν υπό την εποπτεία ενός κυρίου⁸⁷. Μέχρι να παντρευτεί κύριος ήταν ο πατέρας της και μετά το γάμο ο άντρας της. Ουσιαστικά, η γυναίκα κληρονόμος χρησιμοποιούταν ως νομικό «όχημα» προκειμένου να μεταφερθεί η περιουσία από τον κληρονομούμενο στον επόμενο άρρενα συγγενή του.

⁸⁶ Βλ.

<https://www.mcaounilaw.gr/%CE%BD%CE%B5%CE%B1/15%CE%B1%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/277-%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%AF-%CF%84%CE%BF%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%B1%CF%82%CF%83%CF%80%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CF%80%CE%BF%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%B5%CF%83%CE%B5-%CF%8D%CE%BC%CE%BD%CE%BF-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B9%CF%83%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%86%CF%8D%CE%BB%CF%89%CE%BD%CF%80%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%BF%CF%83%CE%BC%CE%AF%CF%89%CF%82-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CF%85>

(ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης 03/02/21).

⁸⁷ Ο.π.

Κάτι τέτοιο όμως δεν ίσχυε και για τη σπαρτιατική κοινωνία. Ένα πρώτο στοιχείο για αυτό μας δίνει η δωρική Γόρτυνα, στο δίκαιο της οποίας, παρότι προβλέπεται ο αντίστοιχος θεσμός (πατροιώκος), η ορφανή θυγατέρα έχει το δικαίωμα, υπό προϋποθέσεις, να αρνηθεί να παντρευτεί τον κοντινότερο συγγενή του πατέρα της, δίδοντάς του ωστόσο τη μισή περιουσία της κληρονομιάς ως αποζημίωση (στήλη VIII). Επίσης στην γορτυνιακή κοινωνία, η γυναίκα έχει και δικαιοπρακτική ικανότητα και δικαίωμα παράστασης στα δικαστήρια⁸⁸.

Στην ιδιόμορφη πολιτεία της Σπάρτης τα πράγματα είναι ακόμη πιο ελεύθερα για τη γυναίκα. Παρότι δεν έχουμε ρητή αναφορά στην αδράνεια του θεσμού της επικλήρου (πατρούχου), αυτό συνάγεται έμμεσα μεν αλλά αρκετά ξεκάθαρα δε, από πλήθος ιστορικών πηγών χωρίς να αφήνεται μεγάλο περιθώριο αμφισβήτησης της ανωτέρω θέσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί στην «Ανδρομάχη» του Ευριπίδη, ο λόγος της Ερμιόνης, κόρη του Βασιλιά της Σπάρτης Μενελάου η οποία τονίζει ότι τα πλούτη που πήρε από τον πατέρα της, της δίνουν το δικαίωμα να εκφράζεται ελεύθερα όπως θέλει.

Το παραπάνω συμπέρασμα εξάλλου καθίσταται και το πλέον λογικό αν αναλογιστούμε τη γενικότερη θέση που είχε η Σπαρτιάτισσα στην κοινωνία της εποχής. Η γυναίκα, είχε δικαιοπρακτική ικανότητα, δικαίωμα παράστασης στα δικαστήρια και τις απαραίτητες γνώσεις για να χειριστεί τις υποθέσεις του οίκου της και μάλιστα, λόγω της μακράς απουσίας των αντρών από την πόλη, ήταν σε θέση να το κάνει μόνη της, χωρίς τη συνδρομή κηδεμόνα, σε συνδυασμό μάλιστα και με τον γενικότερο σεβασμό που απολάμβαναν οι γυναίκες εκεί. Επιπλέον, είχε τη δυνατότητα να κατέχει και να διαθέτει ελεύθερα τη δική της περιουσία και μάλιστα, ακόμα και σε περίπτωση διαζυγίου, η προίκα επέστρεφε στην ίδια και δεν παρέμενε στο σύζυγο (γεγονός που προκύπτει και από την παράθεση της επίσης δωρικής νομοθεσίας της Γόρτυνας). Συνεπώς, θα ήταν αν μη τι άλλο παράδοξο να υπήρχε κάποιος νόμος που θα την υποχρέωνε να παντρευτεί υποχρεωτικά τον πιο κοντινό συγγενή του πατέρα της, κι όχι να διαλέξει η ίδια το σύζυγο που ήθελε, τη στιγμή μάλιστα που η περιουσία θα παρέμενε κατά κυριότητα αλλά και ως δικαίωμα διάθεσης πάλι στην ίδια, την ώρα μάλιστα που είχε ταυτόχρονα το δικαίωμα να έχει παραπάνω από έναν σύντροφο. Η παραδοχή αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι η αναφορά που έχουμε για το θεσμό της πατρούχου στην αρχαία Σπάρτη προέρχεται από συγγραφείς της εποχής που δεν είχαν ζήσει στη λακωνική γη και

⁸⁸ Ο.π.

πιθανότατα εξήγαγαν αυθαίρετα συμπεράσματα στηριζόμενοι στο θεσμό της *επικλήρου* του αθηναϊκού δικαίου⁸⁹.

⁸⁹ Ό.π.

2.3 Η θέση του άνδρα στην Σπάρτη

Οι Λακεδαιμόνιοι θεωρούσαν ότι ο Σπαρτιάτης ανήκει στην Πολιτεία, η οποία και είναι υπεύθυνη για την διαπαιδαγώγηση και την εκπαίδευσή του. Τα αγόρια γεννιόντουσαν με σκοπό να γίνουν καλοί και χρήσιμοι στρατιώτες⁹⁰. Αρχικά, μετά τη γέννηση ενός μωρού συνήθιζαν να το πλένουν με κρασί, ώστε να δοκιμάζουν την κράση⁹¹. Σύμφωνα με πληροφορίες που έχουμε από τον Πλούταρχο, ένα παιδί που ερχόταν στον κόσμο έπρεπε να το φέρει ο πατέρας στη λεγόμενη «λέσχη», όπου εξετάζαν το μωρό αν ήταν υγιές και στη συνέχεια το έδιναν στον πατέρα να το αναθρέψει. Στην περίπτωση που έκριναν στη λέσχη πως το βρέφος παρουσίαζε κάποιο πρόβλημα, παρότρυναν τον πατέρα να το πάρει και να το ρίξει σε στους λεγόμενους «Αποθέτες», μια περιοχή δίπλα στον Ταῦγετο. Αν το μωρό ήταν υγιές, το έδιναν στον πατέρα να το φροντίσει και να το μεγαλώσει, ώστε να γίνει ένας γενναίος πολεμιστής.

Στη Σπάρτη, τα αγόρια μόλις συμπλήρωναν τα επτά έτη, έφευγαν από το σπίτι, προκειμένου να ξεκινήσουν την εκπαίδευσή τους. Ζούσαν σε αγέλες, γυμνάζονταν σε καθημερινή βάση, ασχολιόντουσαν με το ακόντιο και τον δίσκο. Έπρεπε να συνηθίσουν να ασκούνται κάτω από σκληρές συνθήκες, όπως να αντέχουν στον πόνο, στο κρύο, στη βροχή, στην έλλειψη φαγητού και νερού και στην έλλειψη ύπνου. Επίσης, μάθαιναν να μιλάνε λίγο, το γνωστό «λακωνίζειν εστί φιλοσοφείν», γεγονός που αποδεικνύει ότι ο τρόπος αγωγής της Αρχαίας Σπάρτης έχει να κάνει με το να μπορέσουν τα παιδιά να αναπτύξουν φιλοσοφικές ικανότητες⁹². Σκοπός όλης αυτής της εκπαίδευσης, ήταν για σκληραγωγηθούν και να μπορέσουν να υπερασπιστούν την πατρίδα τους σε περιόδους εχθροπραξιών. Επίσης, οι νέοι περνούσαν από μια μυητική πρακτική, αυτή της παιδεραστίας⁹³.

Επιπλέον, σύμφωνα με τη διαίρεση των ηλικιών, το αγόρι στη Σπάρτη, ήταν από τα οκτώ χρόνια μειράκιον ή λυκόπουλο (ρώβιδας, πριμικκιζόμενος, μικκιζόμενος, πρόπαις). Έπειτα, από τα δώδεκα μέχρι τα δεκαπέντε, ήταν αγόρι με όλη τη σημασία του όρου (πρωτοπάμπαις, ατροπάμπαις, μελλείρην (μελλέφηβος) και τέλος από τα δεκαέξι έως τα είκοσι, είρην, δηλαδή έφηβος⁹⁴.

⁹⁰ Ο.π. Πετροπούλου.

⁹¹ Ο.π. Πετροπούλου.

⁹² Κρασανάκης, Α., Σπάρτη, *Λακεδαιμόνιων Πολιτεία*, Αθήνα: Η Αθήνα 2005.

⁹³ Ο.π. Ξενίδου-Schild,

⁹⁴ Ο.π. Flacelière.

Αξιοσημείωτο είναι πως ένας ακραίος θεσμός που υπήρχε στη Σπάρτη, ήταν αυτός της λεγόμενης «Κρυπτείας». Δηλαδή τα αγόρια παρακολουθούσαν και τρομοκρατούσαν τους είλωτες με σκοπό να τους εξοντώσουν⁹⁵. Μια ακόμη διαφορά σε σχέση Αθήνας και Σπάρτης, είναι ότι οι Σπαρτιάτες δεν έδειχναν μεγάλο ενδιαφέρον στο να κάνουν οικογένεια, αφού ο στόχος τους ήταν να αθλούνται και να περνούν τον χρόνο τους γυμνάζοντας το σώμα τους, ώστε να υπηρετήσουν την πατρίδα Σπάρτη.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα παιδιά μεγάλωναν στο σπίτι μέχρι τα επτά τους χρόνια και μάθαιναν να μην φοβούνται το σκοτάδι, να τρώνε και να μην κλαίνε χωρίς λόγο⁹⁶. Ύστερα τα αναλάμβανε η πολιτεία και τότε άρχιζε μια σκληρή πειθαρχία η οποία τελείωνε στα είκοσι χρόνια των παιδιών αγόρια και κορίτσια διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση και μουσική. Τα αγόρια ζούσαν σε ομάδες, οι οποίες χωρίζονταν σε «ίλες», «αγέλες» και «βούες» κάτω από την αρχηγία ενός συνετού και γενναίου νέου, τον επονομαζόμενο Είρενα και υπό την επίβλεψη του Παιδονόμου. Τα αγόρια εκπαιδεύονται στην γυμναστική, το τρέξιμο, το πήδημα, το πέταγμα ακοντίου και δίσκου και επίσης μάθαιναν να υποφέρουν τον πόνο και τις κακουχίες, την πείνα, τη δίψα, το κρύο, την κούραση και την έλλειψη ύπνου⁹⁷. Περπατούσαν ξυπόλυτα, πλένονταν στα κρύα νερά του Ευρώτα και ντύνονταν με το ίδιο ένδυμα χειμώνα καλοκαίρι που τους έδινε η πολιτεία μια φορά το χρόνο. Στην ηλικία των 20 ετών τα αγόρια συντάσσονταν πλέον στο στρατό των Σπαρτιατών. Η στρατιωτική θητεία των Σπαρτιατών άρχιζε στο 20ο έτος της ηλικίας τους.

Κατά τον Πλούταρχο την εκπαίδευση των νέων αγοριών αναλάμβαναν οι γέροντες, οι οποίοι οργάνωναν αγώνες μεταξύ των νέων αγοριών και τους ωθούσαν να μαλώνουν έτσι ώστε να δουν ποιοι ήταν πιο γενναίοι και ποιοι όχι. Μάθαιναν να μιλούν λίγο τραγουδούσαν πολεμικά τραγούδια και διάβαζαν αποσπάσματα από τα έργα του Ομήρου. Τρέφονταν ένα μήνα με μέλι πριν τελειώσουν τα γυμνάσια και έτσι αυτός ο μήνας τον αποκαλούσαν μήνα του μέλιτος⁹⁸. Μάθαιναν επίσης να κλέβουν την τροφή τους και εάν γίνονταν αντιληπτοί τότε τους μαστίγωναν⁹⁹. Μετά την αγωγή και όταν έκλειναν το 20ο έτος της ηλικίας τους ακολουθούσε η στρατιωτική θητεία για δέκα χρόνια. Ζούσαν εκεί και σιτίζονταν όλοι μαζί σε έναν κοινό καταυλισμό μέχρι τα 60 χρόνια τους όπου και έληγαν οι στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Οι Σπαρτιάτες στο 30ο έτος της ηλικίας τους θεωρούνταν πολίτες με πλήρη

⁹⁵ Ξενίδου-Schild, B., 2008, «Οι γυναίκες στη Σπάρτη και τη Γόρτυνα». Στο: Α. Δίπλα (επιμ.), Ανθολόγιο. Κείμενα από τη Σύγχρονη Βιβλιογραφία. ΕΑΠ. Πάτρα: 92-111.

⁹⁶ Cartledge, P., 2008, «Μία σπαρτιατική εκπαίδευση». Στο: Α. Δίπλα (επιμ.), Ανθολόγιο.

⁹⁷ Ο.π. Cartledge.

⁹⁸ Ο.π. Cartledge.

⁹⁹ Ο.π. Cartledge.

δικαιώματα και είχαν δικαίωμα να ψηφίζουν στην Απέλλα στη δημόσια συνέλευση της Σπάρτης καθώς να ασκούν και δημόσια αξιώματα. Ο Σπαρτιάτικος στρατός ήταν καλύτερος από οποιονδήποτε άλλον με περισσότερο σφίγος και καλύτερη ευελιξία, χάρη στην ανώτερη φυσική κατάσταση, την καλύτερη εξάσκηση και πειθαρχία, τη μεγαλύτερη υπακοή¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Ό.π., Flailn.

2.4 Γάμος και έρωτας στην Σπάρτη

Η τελετή του γάμου στη Σπάρτη φαίνεται πως δεν αποτελούσε δημόσιο γεγονός. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, ο Λυκούργος διέταζε ότι οι γάμοι έπρεπε να γίνονται στην καλύτερη ηλικία για τη γέννηση παιδιών¹⁰¹. Οι γάμοι λοιπόν θα έπρεπε να γίνονται στο άνθος της σωματικής ανάπτυξης, θεωρώντας και αυτό ευεργετικό για τη γέννηση υγιών παιδιών. Όπως περιγράφει ο Πλούταρχος, ένας διαδεδομένος τύπος σύστασης του γάμου είναι δι' αρπαγής, δηλαδή την γυναίκα απήγαγε τελετουργικά κατά τη διάρκεια της νύχτας ο μέλλον σύζυγός της, ενώ δεν παρευρίσκονταν συγγενείς ή προσκεκλημένοι¹⁰². Η αρχαιότερη μαρτυρία προέρχεται από τον Ηρόδοτο και αφορά στη Σπάρτη του δουναίωνα:

*«άρμοσαμένου Λευτυχίδεω Πέρκαλον τήν Χίλωνος τοῦ Δημαρμένου θυγατέρα ὁ Δημάρητος ἐπιβουλεύσας ἀποστερέει Λευτυχίδα τοῦ γάμου, φθάσας αὐτὸς τήν Πέρκαλον καὶ ἀρπάσας καὶ σχὼν γυναῖκα.»*¹⁰³

Η μέλλουσα νύφη, με την βοήθεια της νυμφεύτριας, της ξύριζαν το κεφάλι, της φορούσαν ανδρικά ρούχα και την άφηναν ξαπλωμένη στο σκοτάδι να περιμένει. Ο σύζυγος μετά την ερωτική συνάντησή τους έπρεπε να επιστρέψει στους κοιτώνες του και εξακολουθούσε να ζει εκεί με τους συνηλικιώτες στις αγέλες, μέχρι να συμπληρώσει τα τριάντα έτη του¹⁰⁴. Μέχρι τότε, η συγκατοίκηση των συζύγων δεν προβλεπόταν, ενώ η διαδικασία είχε ως στόχο αποκλειστικά την τεκνοποίηση. Εξάλλου, εξ αιτίας του οξυμένου δημογραφικού προβλήματος της Σπάρτης, οποιοσδήποτε πολίτης μπορούσε να απαγάγει μια γυναίκα στη Σπάρτη, με στόχο την παιδοποιία, αρκεί ο πατέρας ή και ο σύζυγος της να ήταν σύμφωνος. Έτσι λειτούργησε και ο θεσμός της πολυανδρίας, η θέσπιση της οποίας αποδίδεται στον ίδιο τον θρυλικό νομοθέτη Λυκούργο. Η πολυανδρία συνιστά σπάνια μορφή πολυγαμίας, όπου η σύζυγος τεκνοποιούσε νομίμως με περισσότερους συζύγους ταυτόχρονα. Χαρακτηριστικό είναι πως η Σπαρτιατική πολυανδρία είχε εντυπωσιάσει τον Πλάτωνα, τον Ξενοφώντα και τους αθηναϊκούς φιλοσοφικούς κύκλους των αρχών του 4ου π.κ.ε. αιώνα. Μάλιστα, έναν αιώνα αργότερα, ο Πολύβιος καταγράφει στην Σπάρτη και την αρχαιότερη γνωστή μαρτυρία για την λεγόμενη «αδελφική πολυανδρία», όπου οι πολυάριθμοι σύζυγοι της Σπαρτιάτισσας είναι εξ αίματος αδελφοί ή στενοί φίλοι. Σε αυτό το σχήμα οργάνωσης της οικογένειας η περιουσία παραμένει αδιαίρετη και η πατρότητα των τέκνων, τα οποία θεωρούνται κοινά,

¹⁰¹ Ό.π. Κρασανάκης.

¹⁰² Ό.π. Κρασανάκης.

¹⁰³ Ηρόδ. 6.65.6-9.

¹⁰⁴ Ό.π. Κρασανάκης.

ασκεύεται συλλογικά. Όμως, στην Σπάρτη η συλλογική άσκηση της πατρικής εξουσίας είναι νόμιμη και συνηθισμένη¹⁰⁵.

Άλλη μορφή σύστασης γάμου στη Λακεδαίμονα ήταν ο εγκλεισμός αγοριών και κοριτσιών, μαζί, σε σκοτεινό οίκημα, όπου η συνάντηση στα τυφλά των δύο νέων δέσμευε τον νεαρό Σπαρτιάτη ο οποίος όφειλε πλέον να θεωρεί ως σύζυγο την γυναίκα που γνώρισε με αυτόν τον τρόπο, και μάλιστα χωρίς να λάβει προίκα. Η μη τήρηση αυτού του τύπου μπορούσε να προξενήσει την ποινική δίωξη του άνδρα, καθώς μαρτυρείται για τον Λύσανδρο που προτίμησε μια ομορφότερη γυναίκα αντί εκείνης που του υπέδειξε στα τυφλά η τύχη¹⁰⁶.

Ο Πλούταρχος ισχυριζόταν ότι οι Σπαρτιάτες συνήθιζαν να παντρεύονται όχι μικρά κορίτσια ή ανώριμες για γάμο γυναίκες αλλά στον ανθό της νιότης τους και ώριμες¹⁰⁷. Σε άλλες περιοχές της Ελλάδας οι γυναίκες παντρεύονταν σε πολύ μικρή ηλικία σε άλλες περιοχές σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών και σε άλλες περιοχές στην ηλικία των δώδεκα ετών. Ο πατέρας έδινε την κόρη του σ' έναν σύζυγο, ο γάμος ήταν μια διευθέτηση που γινόταν με συμφωνία ανάμεσα στον πατέρα, στο γαμπρό, στην οποία η ίδια η γυναίκα δεν ήταν απαραίτητο να έχει γνώμη¹⁰⁸. Στη Σπάρτη αντίθετα από την Αθήνα, ο επίσημος αρραβώνας από τον πατέρα της νύφης δεν ήταν αναγκαίος για ένα νόμιμο γάμο. Όταν λοιπόν δεν υπήρχε επίσημος αρραβώνας, δεν μπορούσε να υπήρχε επίσημη υπόσχεση από τον πατέρα να δώσει προίκα στην κόρη του.

Ο νόμος απαγόρευε επίσημα συμβόλαιο γάμου συμπεριλαμβανομένης της ανάληψης υποχρέωσης για δόσιμο προίκας, στην πραγματικότητα ο πατέρας θα έδινε συχνά μια μεγάλη δωρεά στην κόρη του μόλις παντρευόταν. Υπάρχουν λίγες μαρτυρικές καταθέσεις για τους απαγορευμένους βαθμούς συγγένειας για τη σύναψη γάμου στην Σπάρτη.¹⁰⁹ Εδώ η Σπάρτη δεν διαφέρει από τα υπόλοιπα μέρη της Ελλάδας. Ο Ηρόδοτος αναφέρει δυο παραδείγματα ανθρώπων που παντρεύτηκαν τις ανηψιές τους, αλλά αυτό ήταν αποδεκτό και στην Αθήνα επίσης. Το μόνο σημείο που υπάρχει αμφιβολία είναι ο γάμος μεταξύ ετεροθαλή αδελφό με ετεροθαλή αδελφή. Στην Αθήνα ο γάμος επιτρεπόταν ανάμεσα σε αμφιθαλή αδέρφια με τον ίδιο πατέρα ομοπάτριοι αρκεί να είχαν διαφορετικές μητέρες, αλλά ο Φίλωνας διακηρύσσει

¹⁰⁵ Ό.π. Κρασανάκης.

¹⁰⁶ Ό.π. Κρασανάκης.

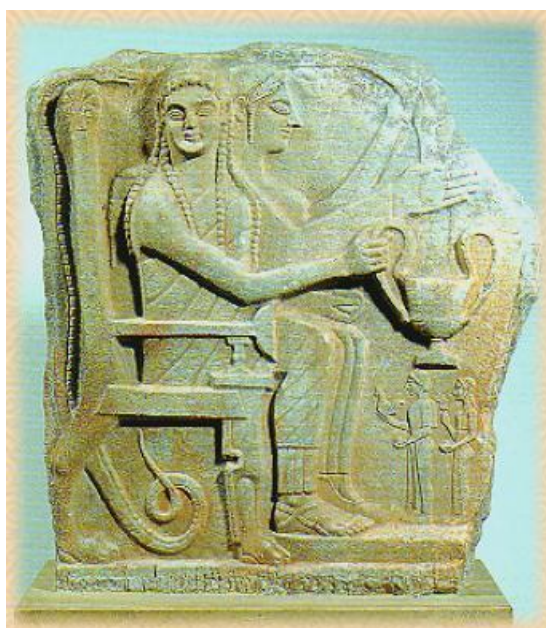
¹⁰⁷ Ό.π. Pomeroy.

¹⁰⁸ Ό.π. Κρασανάκης.

¹⁰⁹ Ό.π. Macdowell.

ότι ο σπαρτιατικός νόμος ήταν ακριβώς το αντίθετο, επιτρέποντας το γάμο ανάμεσα σε αμφιθαλή αδέρφια μόνο αν είχαν διαφορετικούς πατέρες.¹¹⁰

Ένας άλλος κανόνας που είναι χωρίς αμφισβήτηση είναι η μονογαμία. Ένας που ήθελε να παντρευτεί μια άλλη γυναίκα θα έπρεπε να χωρίσει την προηγούμενη. Ο σύζυγος μπορούσε με την αποπομπή της γυναίκας του πίσω στο σπίτι του πατέρα της. Το μόνο σίγουρο είναι πως ο άντρας δεν μπορούσε να έχει ταυτόχρονα δυο γυναίκες. Ο βασιλιάς Αναξανδρίδας δεν είχε παιδιά από την σύζυγό του, και οι έφοροι τον πρότρεπαν να την χωρίσει και να παντρευτεί άλλη για να μπορέσει να τεκνοποιήσει αυτό το επιθυμούσαν επειδή οι Σπαρτιάτες περίμεναν απ' αυτόν να συνεχίσει τη βασιλική γραμμή αυτός όμως απέρριψε τη συμβουλή τους αυτή επειδή η γυναίκα του δεν του είχε δώσει κανένα δικαίωμα και δεν της άξιζε μια τέτοια μεταχείριση.

Εικόνα 8: Σκηνή από Σπαρτιατικό γάμο

Πηγή: <https://chilonas.com/2013/02/13/httpwp-mep1op6y-kf-2/>

¹¹⁰ Ο.π. Macdowell.

Όμως στην πραγματικότητα ο νόμος της μονογαμίας ήταν λιγότερο απλός στη Σπάρτη από αλλού, αφού επιτρεπόταν σε μια γυναίκα να έχει σεξουαλικές σχέσεις με δυο άντρες¹¹¹. Υπήρχαν περιπτώσεις όπου μια νέα γυναίκα αν είχε ένα γέρο άντρα μπορούσε με ρύθμιση του Λυκούργου όπου διευθέτησε για τον γέροντα να αποκτήσει παιδιά φέροντας στο σπίτι οποιονδήποτε άνδρα του οποίου θαύμαζε τη σωματική διάπλαση και τον χαρακτήρα. Κι αν κάποιος δεν ήθελε να έχει ωραία παιδιά το έκανε κι αυτό νόμιμο όταν λοιπόν έβλεπε μια γυναίκα από καλή γενιά που γεννούσε ωραία παιδιά να κάνει παιδιά με αυτή με τη συγκατάθεση του συζύγου της. Βλέπουμε τη θέση της γυναίκας στην Σπάρτη να έχει ξεχωριστή θέση μέσα στην κοινωνία από άλλες γυναίκες σ' άλλες περιοχές της Ελλάδας. Μπορούσαν λοιπόν να είναι κύριες δυο σπιτικών και οι σύζυγοι επιθυμούσαν να αποκτήσουν για τους γιους τους αδελφούς που συμβάλλουν στη δύναμη της οικογένειας αλλά δεν αξιώνουν μερίδιο της περιουσίας. Υπάρχει σεξουαλική ελευθερία με σκοπό τη γέννηση υγιών παιδιών που θα εντάσσονταν στην σπαρτιατική κοινωνία. Όταν ο ηλικιωμένος άντρας ενέκρινε έναν νέο άντρα του επέτρεπε να φέρει με την γυναίκα του ένα παιδί που στη συνέχεια θα το υιοθετούσε για δικό του.

Επιτρεπόταν επίσης σ' έναν ευπόληπτο άντρα, αν θαύμαζε τη γυναίκα κάποιου άλλου που είχε γεννήσει καλά παιδιά και συμπεριφέρονταν συνετά, να συνευρεθεί μαζί της με τη συγκατάθεση του συζύγου της¹¹². Για τους Λακεδαιμονίους ήταν παραδοσιακή συνήθεια τρεις ή τέσσερις άντρες να έχουν την ίδια γυναίκα, τα παιδιά τους ήταν κοινά για όλους. Όταν ένας σύζυγος είχε αποκτήσει αρκετά παιδιά, ήταν τιμητικό γι' αυτόν να δίνει τη γυναίκα του και να την παντρευτεί ένας από τους φίλους του¹¹³. Ο σκοπός αυτού του νόμου ήταν προφανώς η όσο το δυνατό μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού της Σπάρτης κάνοντας τις γυναίκες να γεννήσουν γερά παιδιά. Πάντα όμως έπρεπε να υπάρχει η συγκατάθεση του συζύγου της γυναίκας. Όταν ένας άνδρας δεν μπορούσε να κάνει παιδιά και είχε μια γερή νέα γυναίκα και δεν αποκτούσαν μαζί παιδιά τότε πιθανό να βρισκόταν σε δυνατή ηθική πίεση και να επέτρεπε σε κάποιον άλλον να κάνει παιδιά μαζί της¹¹⁴. Ο Ξενοφώντας και ο Πλούταρχος και οι δυο το κάνουν σαφές ότι τα παιδιά που γεννιούνταν από τέτοιες ενώσεις μπορούσαν νομικά να θεωρηθούν ότι ανήκουν είτε στον φυσικό τους πατέρα ή στον σύζυγο της μητέρας τους αυτό ήταν ζήτημα αμοιβαίας συμφωνίας ανάμεσα στους δυο άντρες που πιθανόν γινόταν κατά το χρόνο της αρχικής ρύθμισης. Δεν είχε σημασία ποιος ήταν ο

¹¹¹ Ό.π. Macdowell.

¹¹² Ό.π. Κρασσανάκης.

¹¹³ Ό.π. Κρασσανάκης.

¹¹⁴ Ό.π. Κρασσανάκης.

πατέρας του παιδιού αλλά όπως ο Λυκούργος θεωρούσε ότι τα παιδιά άνηκαν στην πόλη της Σπάρτης και όχι ότι ήταν ιδιωτική περιουσία των γονιών τους. Στην περίπτωση όμως του Αναξανδρίδα ήταν ουσιώδες ότι ένας βασιλιάς θα έπρεπε να είναι ο πραγματικός γιος του βασιλιά. Έτσι λοιπόν τη δεύτερη γυναίκα που θα τεκνοποιούσε ο Αναξανδρίδας δεν έπρεπε να την πλησιάζει κανείς παρα μόνο αυτός για να είναι γνήσια δικά του τα παιδιά που θα αναλάμβαναν το θρόνο του. Δεν υπήρχε νομική ένσταση ένας άνδρας να έχει ερωτικές σχέσεις με δυο γυναίκες, εκείνο όμως που ήταν παράνομο ήταν να έχει στο σπίτι του δυο γυναίκες για τον εαυτό του. Δεν είναι εύκολο λοιπόν να ορισθεί η έννοια της μοιχείας στη Σπάρτη. Υπήρχε όμως το «ξελόγιασμα» όχι η «μοιχεία» δηλαδή όταν υπήρχε ερωτική συνεύρεση χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα ή του συζύγου της γυναίκας. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη σεξουαλική ασυδοσία των γυναικών της Σπάρτης που ζουν μια ζωή, που είναι μαλθακή από κάθε άποψη¹¹⁵.

¹¹⁵ Ο.π. Κρασσανάκης.

2.5 Το διαζύγιο

Στη Σπάρτη ωστόσο τα πράγματα ήταν πολύ πιο απλά από ότι στην Αθήνα. Ο βασικός λόγος που δημιουργούνταν μια οικογένεια ήταν η απόκτηση παιδιών που θα μπορούσαν κατόπιν να πολεμήσουν και να υπερασπιστούν την πατρίδα τους. Όταν ένα ζευγάρι δεν μπορούσε να αποκτήσει παιδιά και γι' αυτό ευθυνόταν η γυναίκα, ο άνδρας μπορούσε να τη διώξει από το σπίτι και να παντρευτεί μια άλλη που θα μπορούσε να του δώσει υγιή παιδιά¹¹⁶. Επιπλέον, υπάρχουν μαρτυρίες που ένας άνδρας μπορούσε και να μη διώξει τη γυναίκα του αλλά να φέρει και κάποια άλλη μέσα στο σπίτι με την οποία θα μπορούσε να αποκτήσει παιδιά. Αν ένας γάμος έμενε άγονος από ανικανότητα του συζύγου, επιτρεπόταν η γυναίκα να μείνει έγκυος από άλλον άνδρα αφού όμως ο σύζυγος έδινε τη συγκατάθεση του¹¹⁷. Μάλιστα στους Σπαρτιάτες ήταν παραδοσιακή συνήθεια τρεις ή τέσσερις άνδρες, ακόμα και αδέρφια να έχουν την ίδια γυναίκα. Όταν ένας σύζυγος είχε αποκτήσει πολλά παιδιά ήταν τιμή για αυτόν να δώσει τη γυναίκα του να την παντρευτεί κάποιος από τους φίλους του. Είναι φανερό λοιπόν ότι ένας γάμος ακόμα κι αν ήταν άκαρπος εξαιτίας του συζύγου, αυτό δε σήμαινε ότι η οικογένεια δεν έπρεπε να συνεχιστεί¹¹⁸. Στην περίπτωση αυτή κάποιος άλλος έπαιρνε τη θέση του συζύγου κι η γυναίκα ήταν υποχρεωμένη να του παραδοθεί. Το παιδί που θα γεννιόταν από αυτή την ένωση, θεωρούνταν παιδί του συζύγου. Δικαιολογημένα επομένως έχει ειπωθεί ότι στη Σπάρτη η πραγματική μοιχεία ήταν κάτι άγνωστο.

¹¹⁶ Ό.π. Κρασσανάκης.

¹¹⁷ Ό.π. Κρασσανάκης.

¹¹⁸ Ό.π. Κρασσανάκης.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, και από την ανάλυση που έγινε στα δυο κεφάλαια της παρούσας πτυχιακής εργασίας για το θεσμό του γάμου, τη ζωή, τα ήθη και τα έθιμα των δυο φύλων, τόσο στην αρχαία Αθήνα όσο και στη Σπάρτη, μπορούμε να επισημάνουμε πως στην αρχαία Ελλάδα οι γυναίκες δεν είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στην κοινωνική και πολιτική ζωή και η εκπαίδευση τους ήταν στοιχειώδης, σε αντίθεση με τους άντρες που συμμετείχαν ουσιαστικά καθώς και στις απολαύσεις της ζωής και είχαν ελευθερία βούλησης. Η θέση της γυναίκας ήταν μέσα στο σπίτι υποταγμένη στο μελλοντικό σύζυγο, στην ανατροφή των παιδιών και στην φροντίδα του σπιτιού, ενώ η άντρες εκπαιδεύονταν σωματικά και πνευματικά. Επιπλέον, στην αρχαία Αθήνα η γυναίκα με το γάμο της στην ουσία άλλαζε χέρια από τον πατέρα στο σύζυγο. Από την άλλη μεριά, στην αρχαία Σπάρτη ο ρόλος της γυναίκας ήταν ισότιμος με του άνδρα.

Επιπλέον, οι άνδρες Αθηναίοι είχαν δικαίωμα για εξωσυζυγικές σχέσεις και ας ήταν παντρεμένοι και αυτό δεν τον θεωρούσαν μοιχεία. Μπορούσαν να έχουν ερωτικές σχέσεις ελεύθερα χωρίς κυρώσεις με πόρνες δούλες ή μετοίκους. Οι Αθηναίες όφειλαν να έχουν σχέσεις μόνο με τους συζύγους τους σ' όλη τη ζωή τους. Οι γυναίκες μοιχαλίδες είχαν ολέθριες συνέπειες για τη ζωή τους. Οι άνδρες τους είχαν το δικαίωμα να τις χωρίσουν και να αποκλειστούν απ' όλες τις θρησκευτικές τελετές. Για την Αθηναία η θρησκεία αποτελούσε ένα πάρα πολύ σημαντικό μέρος της κοινωνικής ζωής της και σήμαινε ταπείνωση ο αποκλεισμός της.

Στην Σπάρτη, τα πράγματα ήταν αρκετά διαφορετικά, αφού ήταν ένα ολιγαρχικό πολίτευμα, όπου οι πολίτες μεγάλωναν σαν στρατιώτες και μάθαιναν από μικρή ηλικία την τέχνη του πολέμου. Η εκπαίδευση ήταν ιδιαίτερα σκληρή για τους νέους, σε αντίθεση με την εκπαίδευση στην Αθήνα, όπου οι νέοι είχαν την ιδιότητα του ελεύθερου πολίτη. Αφού ολοκλήρωναν την εκπαίδευση τους, οι σπαρτιάτες, και ενηλικιώνονταν, στη συνέχεια θεωρούνταν πολίτες με πολιτικά δικαιώματα και ανήκαν στο κράτος. Σχετικά με την οικογένεια, οι Σπαρτιάτες δεν έδιναν ιδιαίτερη σημασία στον θεσμό αυτό, αφού ήταν αφοσιωμένοι στην καθημερινή τους εκπαίδευση. Επίσης οι γυναίκες, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μπορούσαν να βγαίνουν εκτός σπιτιού και να κυκλοφορούν ελεύθερα. Για να κάνουν παιδιά, τα αγόρια φρόντιζαν να παντρευτούν με κορίτσια της ηλικίας τους, ενώ έδειχναν μεγάλη ανοχή στην μοιχεία, κάτι που θεωρούνταν αισχρό στην Αθήνα. Έτσι,

μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο θεσμός της οικογένειας είχε διαφορετική σημασία στην Σπάρτη και στην Αθήνα.

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 1: Αναπαράσταση του γυναικωνίτη στην αρχαία Αθήνα

Εικόνα 2: Προετοιμασία γάμου στην αρχαία Αθήνα

Εικόνα 3: Παρουσίαση δώρων στη νύφη

Εικόνα 4: Η τελετή του γάμου στην αρχαία Αθήνα

Εικόνα 5: Νεανίδα της Σπάρτης

Εικόνα 6: Ἡ ταν ἢ ἐπὶ τας.....Σπαρτιάτισσα δίνει την ασπίδα στον υιό της: πίνακας του JeanJacques-Francois Le Barbier (1738-1826), μουσείο Portland

Εικόνα 7: Γυναίκα της Σπάρτης

Εικόνα 8: Σκηνή από Σπαρτιατικό γάμο

Βιβλιογραφικές πηγές

- Βερεττάς, Μ. 2006. *Ο γάμος στην αρχαία Ελλάδα. Η καταγωγή του θεσμού – η γαμική συναλλαγή – η τριήμερη γαμήλια τελετή.*

- Blundell, S., *Women in ancient Greece*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1995.
- Bruit-Zaidman, L. και Schmitt-Pantel, P. *Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής*. Μτφρ. Κ. Μπούρας. Αθήνα: Πατάκη 2012.
- Cantarella, E., *Woman in ancient Greece, Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Δημάκης Π., Αθήνα: Παπαδήμα 1998.
- Cartledge, P., 2008, «Μία σπαρτιατική εκπαίδευση». Στο: Α. Δίπλα (επιμ.), *Ανθολόγιο*.
- Δεληκωστόπουλος, Σ., *Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον*, Αθήνα 1959.
- Δημάκης, Π.Δ., *Πρόσωπα και θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα: Παπαδήμα 1994.
- Freeman, C., *The Greek achievement, Το Ελληνικό επίτευγμα*, μτφ. Περεντάκου-Κουκ Μ., Αθήνα: Κέδρος 2004 Αθήνα.
- Flacelière, R., *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα: 2007.
- Flailn R., *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα: Παπαδήμα, Αθήνα 2007.
- Ισαίος, *Περί του Πύρρον Κλήρου*, 14.
- Κρασσανάκης, Α., *Σπάρτη, Λακεδαιμόνιων Πολιτεία*, Αθήνα: Η Αθήνα 2005.
- Λυσίας, *Προς Σίμωνα*, 6.
- Μανακίδου, Φ., *Έν οίκῳ και ἐν δήμῳ. Όψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή*. Αθήνα: 2015.
- Macdowell, D.M., *Σπαρτιάτικο Δίκαιο*, Αθήνα: Παπαδήμα 1999.
- Mathieu, N.C., 1973. *Homme-culture et femme-nature. L'Homme* 13.

- Μπράτσος, Κ., *Περί της γυναικός εν τω ελληνικώ ιδιωτικώ και δημοσίω δικαίω*, Αθήνα 1953.
- Osborne, R., 1993. Women and Sacrifice in Classical Greece, *Classical Quarterly* 43, 302-405
- Ξενίδου-Schild, B., 2001. *Οι γυναίκες στην Αρχαιότητα, καταδίκη μνήμης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.
- Ξενίδου-Schild, B., 2008, «Οι γυναίκες στη Σπάρτη και τη Γόρτυνα». Στο: Α. Δίπλα (επιμ.), *Ανθολόγιο. Κείμενα από τη Σύγχρονη Βιβλιογραφία*. ΕΑΠ. Πάτρα: 92-111.
- Παππάς, Θ. Γ., *Προσεγγίσεις στην αρχαία ελληνική παιδεία. Από τον Όμηρο ως τον Ισοκράτη*, Αθήνα: Καρδαμίτσα 2007.
- Πετροπούλου Α., 2000. Οικογενειακοί Θεσμοί, στο Μήλιος Α., Μπιργάλιας Ν., Παπαευθυμίου Ελ., Πετροπούλου Α., *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, Πάτρα, εκδόσεις Ε.Α.Π.
- Pomeroy S.B., *Spartan Women*, Oxford University Press 2002.
- Πλούταρχος, Σόλων, 20.
- Redfield, J., 1982. Notes on the Greek wedding, *Arethusa* 15.

Διαδικτυακές πηγές

- <http://www.labyrinthos.gr/?q=node/38>
- <https://chilonas.com/2013/02/13/httpwp-mep1op6y-kf-2/>